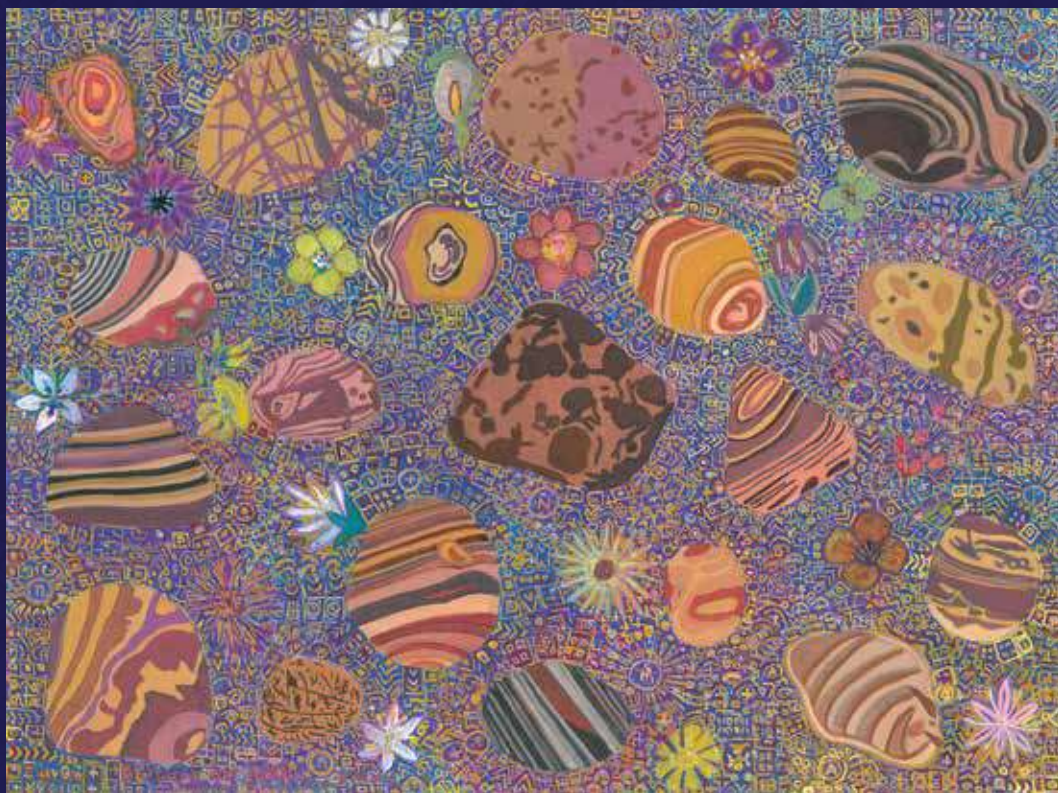

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

*Αφιερωματικός τόμος για τα 25 χρόνια του Τμήματος Ιστορίας
και Εθνολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης*

Επιμέλεια:

- Μανόλης Γ. Βαρβούνης - Γεώργιος Χρ. Τσιγάρας - Ελπίδα Κ. Βόγλη

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

AN INTERDISCIPLINARY JOURNEY FROM THE PRESENT TO THE PAST
Twenty-fifth anniversary volume of the Department of History and Ethnology

DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE
SCHOOL OF CLASSICS AND HUMANITIES
DEPARTMENT OF HISTORY AND ETHNOLOGY

**AN INTERDISCIPLINARY JOURNEY
FROM THE PRESENT TO THE PAST**

**Twenty-fifth anniversary volume of the Department
of History and Ethnology**

Editors
Manolis G. Varvounis
Georgios Chr. Tsigaras
Elpida K. Vogli

PUBLICATIONS K. & M. ANT. STAMOULIS
THESSALONIKI 2017

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

Αφιερωματικός τόμος για τα 25 χρόνια
του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

Επιμέλεια
Μανόλης Γ. Βαρβούνης
Γεώργιος Χρ. Τσιγάρας
Ελπίδα Κ. Βόγλη

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2017

Τίτλος: ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ.
Αφιερωματικός τόμος για τα 25 χρόνια (1991-2016) του Τμήματος Ιστορίας
και Εθνολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

Copyright © ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ

Έκδοση: Θεσσαλονίκη 2017

Εκδότης: ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
Παλαιών Πατρών Γερμανού 38 - Ιωάννου Μιχαήλ 2,
546 22 Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310-264748, 900 777, 6946 461 460

Στοιχειοθεσία – Σελιδοποίηση: Ιωάννα Κ. Κορδαλή
Πατριάρχου Διονυσίου 9, Θεσσαλονίκη,
τηλ. 2310-234694

Μακέτα εξωφύλλου: Ελευθερία Κεφαλοπούλου
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: www.biblionet.gr

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής και προσαρμογής κατοχυρωμένα για
όλες τις χώρες του κόσμου.

ISBN 978-618-5306-12-0

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διεπιστημονικές διαδρομές από το παρόν στο παρελθόν	11
Εισαγωγικό σημείωμα	11
Μανόλης Γ. Βαρβούνης, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας (1990 – 2016): Εικοσιπέντε χρόνια λειτουργίας και προσφοράς	17

ΜΕΛΕΤΕΣ

Μανόλης Γ. Βαρβούνης – Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, Ο ενδυματολογικός χάρτης του Αιγαίου (μέσα 16ου αιώνα - αρχές 20ού): πολιτισμικά δα- νεια και τοπικές ιδιοπροσωπίες	29
Ελπίδα Κ. Βόγλη, <i>Ο Έλληνας γεννιέται ή ... γίνεται</i> ; Η σχέση της ελ- ληνικής ταυτότητας με την ιδιότητα του πολίτη. Από το παρελθόν στο παρόν	63
Βασίλης Δαλκαβούκης, «Περί αποκαταστάσεως κτηνοτρόφων». Ορεινή οικονομία και κοινωνία την εποχή της δικτατορίας Μεταξά. Το παρά- δειγμα των Σαρακατσάνων του Ζαγορίου	127
K. N. Zafeiris, Some observations on the most recent demographic situation in eastern Macedonia and Thrace	141
Βασιλική Κράββα, Η τροφή ως δείκτης ανάγνωσης της προσφυγικότη- τας: χρονικές τομές, αποκλίσεις και συγκλίσεις	163
Efthymios Lampridis, Stereotypical beliefs about Cyberbullying of in- service greek educators	181
Aikaterini (Katerina) Markou, A general overview of the condition of Islam and the muslims in the Balkans during the 20th and the early 21st centuries	211

Ιωάννης Μ. Μπακιρτζής, Η ρωμείκη Κοινότητα της Σμύρνης τον 19ο αιώνα σύμφωνα με περιηγητικά κείμενα και ανταποκρίσεις του ομογενειακού τύπου της εποχής	231
Eleonora Naxidou, Revisiting the Communist Past: Historiography, politics and memorials in Bulgaria after 1989	251
Ντούσκα Ούρεμ-Κώτσου – Σταύρος Κώτσος, Νεολιθικοί οικισμοί στην πεδιάδα της Θεσσαλονίκης και στη λεκάνη της Μυγδονίας	275
Άγγελος Α. Παληκίδης, Τα παιδιά της Ιφιγένειας: Η Σύμβαση της Λοζάνης και η ανταλλαγή πληθυσμών στην ιστοριογραφία, τη μνήμη και την εκπαίδευση	307
Christina Papageorgopoulou, Anthropology and Archaeology at the dawn of the genomic era revolution	333
Δημοσθένης Στρατηγόπουλος, Προσεγγίζοντας τις πηγές του Νέου Θεοδοκάρου του Αγίου Νικοδήμου	349
Athena Syriatou, ‘Cold War, cold war culture and history in schools in Britain, 1945-1989’	365
Παναγιώτα Τζιβάρα, Il Veneto Leon e la luna di Tracia: Μια μετωνυμία ως όχημα μιας ιδεολογίας	383
Σοφία-Ειρήνη Τσάλα, Συγκρίνοντας κώδικες: Βωβός κινηματογράφος και άτομα με προβλήματα ακοής	409
Georgios Chr. Tsigaras, Das Aufeinandertreffen der nachbyzantinischen Kunst und der Moderne in der Monumentalmalerei des Heiligen Berges im 18. Jahrhundert	419
Andrew Farrington, The possible use of <i>Άναγραφαί</i> of agonistic Victors by the sources of Eusebius’ <i>Χρονικά</i>	439

Σταματία Φωτιάδου, Από τον Άγιο Στέφανο στο Συνέδριο του Βερολίνου: Ο Αθηναϊκός Τύπος και οι Εκδοχές της Μεγάλης Ιδέας	461
Γεώργιος Χρ. Χαριζάνης, Εποικισμοί και εγκαταστάσεις πληθυσμών στη Θράκη κατά τους βυζαντινούς αιώνες	483
Κωνσταντίνος Κ. Χατζόπουλος, Πότε και πώς καθιερώθηκε η ονομασία «δυτική Θράκη»;	497
Οι συγγραφείς	509

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΗΣ ΙΦΙΓΕΝΕΙΑΣ: Η ΣΥΜΒΑΣΗ ΤΗΣ ΛΟΖΑΝΗΣ ΚΑΙ Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ, ΤΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΑΓΓΕΛΟΣ Α. ΠΑΛΗΚΙΔΗΣ

*«ἐπεὶ δ' ἀνάγκας ἔδν λέπαδνον»
Αισχύλου *Αγαμέμνων*, 218*

1. Η Σύμβαση της Λοζάνης και η θέση της στην ελληνική και τουρκική ιστοριογραφία

Η υπογραφή της Σύμβασης για την Ανταλλαγή Πληθυσμών από τους εκπροσώπους της Ελλάδας και της Τουρκίας στη Λοζάνη της Ελβετίας στις 30 Ιανουαρίου 1923 θεωρήθηκε ως το αναπόφευκτο αποτέλεσμα μιας δεκαετούς πορείας σκληρών πολεμικών συγκρούσεων και εδαφικών διεκδικήσεων και ως η αρχή μιας νέας εποχής ειρήνης. Οι δύο χώρες συνομολόγησαν υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών στην *de jure* αναγνώριση μιας, σε γενικές γραμμές, *de facto* πραγματικότητας, η οποία είχε διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και κυρίως του Μικρασιατικού Πολέμου στο βαλκανικό νότο και τη Μικρά Ασία.

Η προσφυγοποίηση μεγάλου μέρους του πληθυσμού των επίδικων περιοχών και οι διαρκείς εκτοπισμοί εθνικών και εθνοτικών ομάδων ήταν η μοιραία συνέπεια των εθνικών ανταγωνισμών και των πολιτικών εθνοκάθαρσης που υιοθέτησαν οι βαλκανικές χώρες στο πλαίσιο της δημιουργίας εθνικά ομοιογενών κρατών. Ήδη πριν από την υπογραφή της Σύμβασης της Λοζάνης 130.000 Μουσουλμάνοι είχαν εγκαταλείψει τον ελλαδικό χώρο, ενώ 900.000 Ελληνορθόδοξοι ακολούθησαν την αντίθετη πορεία¹. Συνολικά υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν οριστικά τις πατρίδες τους και από τις δυο πλευρές σχεδόν 2.000.000 άνθρωποι.

Η ανταλλαγή πληθυσμών, ως διπλωματική πρακτική που συνοδεύει τη διευθέτηση των συνοριακών διαφορών μεταξύ κρατών μετά από περιόδους έντασης και πολέμου σε περιοχές με μεικτούς πληθυσμούς, δεν εφαρμοζόταν για πρώτη

---

1. K. TSITSELIKIS, “The Convention of Lausanne (1923): Past and Current Appraisals”, στο: V. Lytra (επιμ.), *When Greeks and Turks Meet. Interdisciplinary Perspectives on the Relationship Since 1923*, Ashgate, Surrey & Burlington 2014, 213.

φορά. Είχε προηγηθεί η υπογραφή του ειδικού πρωτοκόλλου μεταξύ Βουλγαρίας και Τουρκίας το 1913 και της Σύμβασης του Νεϊγί μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας το 1919, η οποία ρύθμιζε το ζήτημα της ανταλλαγής πληθυσμών της ελληνικής και βουλγαρικής Θράκης². Αυτό που επιβαλόταν με τη Σύμβαση της Λοζάνης για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας ήταν η υποχρεωτικότητα του εκπατρισμού, η οποία μάλιστα ίσχυε αναδρομικά και σωρευτικά με μοναδικό κριτήριο εθνικού προσδιορισμού τη θρησκευτική ταυτότητα των ανθρώπων. Για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους από την ανταλλαγή εξαιρέθηκαν οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης και οι Ρωμιοί της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου, οι οποίοι χαρακτηρίστηκαν «μειονοτικοί», τέθηκαν σε ειδικό καθεστώς επιτήρησης, υποβιβάστηκαν σε πολίτες δεύτερης κατηγορίας και υφίσταντο τις συνέπειες των εντάσεων που γνώριζαν οι ελληνοτουρκικές σχέσεις με αφορμή κυρίως το Κυπριακό Ζήτημα³.

2. Ι. ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Η Διεθνής Συνδιάσκεψη και η Συνθήκη της Λωζάννης», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΕ', Αθήνα 1978, 266. Η ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας στη συνδιάσκεψη του Νεϊγί στηρίχθηκε στην παραδοχή της διεθνούς Επιτροπής για τις Νέες Χώρες και την Προστασία των Μειονοτήτων ότι οι Έλληνες και οι Βούλγαροι θα ήταν αδύνατο να συμβιώσουν μετά από την αιματοχυσία που τους χώρισε. Για τον λόγο αυτό η Επιτροπή υιοθέτησε χωρίς αντιρρήσεις την εισήγηση του Βενιζέλου για αμοιβαία εθελοντική μετανάστευση ελληνικών και βουλγαρικών πληθυσμών, ώστε να επιτευχθεί η συγκέντρωση εις τα αυτά εδάφη των ομοφύλων και της κατά το δυνατόν υπαγωγής εις έκαστον κράτος αμιγών πληθυσμών ανηκόντων εις την αυτήν εθνικότητα, αλλά και ειδικότερα η ενσφήνωση ελληνικών πληθυσμών εκεί όπου οι αλλογενείς τοιοῦτοι είναι συμπαγείς (επιστολές Βενιζέλου της 9.8.1919 και έγγραφο Ι.Α.Υ.Ε. 1920, Α/4-Β/45 στο: Λ. Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Νεφέλη 1995, 57-58). Οι όροι της ανταλλαγής ρυθμίστηκαν με χωριστή σύμβαση που υπεγράφη ανάμεσα στις δύο χώρες την ίδια μέρα (27.11.1919) με την υπογραφή της Συνθήκης του Νεϊγί και συνιστούσε εφαρμογή του άρθρου 56 της Συνθήκης. Αποτέλεσμα της διμερούς συμφωνίας ήταν να μεταναστεύσουν 46.000 Έλληνες από τη βουλγαρική Θράκη στο ελληνικό έδαφος και 92.000 Βούλγαροι να ακολουθήσουν την αντίθετη πορεία. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις συνεχιζόμενες εδαφικές διεκδικήσεις της Βουλγαρίας, αποτέλεσε πηγή διαρκών τριβών και όξυνσης κατά τις επόμενες δεκαετίες με κύρια θύματα τους εναπομεινάντες μειονοτικούς πληθυσμούς (Λ. ΔΙΒΑΝΗ, *Ελλάδα και μειονότητες*, ό.π. 298-370).

3. Για το πλήρες κείμενο της Σύμβασης της Λοζάνης βλ. Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών. Πτυχές μιας Εθνικής Σύγκρουσης*, παράρτημα, Κριτική, Αθήνα 2006, 557-571. Για τις μειονότητες που διαμορφώθηκαν με βάση το άρθρο 2 της Σύμβασης και τις επιπτώσεις που είχαν σε αυτές οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Κυπριακό Ζήτημα βλ. α) Β. ORAN, «Διδάγματα από τα άρθρα 1 και 2 της Σύμβασης της Λοζάνης» στο: Κ. Τσιτσελικής, *Η ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών*, ό.π. 289-323· β) Λ. ΔΙΒΑΝΗ, *Ελλάδα και Μειονότητες*, 167-217· γ) Κ. FEATHERSTONE – D. PAPANIMITRIOU – Α. MAMARELIS – G. NIARCHOS, *The Last Ottomans: The Muslim Minority of Greece 1940-*

Στην ελληνική εθνική ιστοριογραφία και τη σχολική ιστορία η Σύμβαση της Λοζάνης και η Ανταλλαγή Πληθυσμών περιγράφεται ως η οδυνηρή αλλά ρεαλιστική και αναπόφευκτη κατάληξη της ήττας της Ελλάδας στο μικρασιατικό μέτωπο. Ταυτόχρονα, συνιστά μια βαθιά ιστορική τομή, που σηματοδοτεί το τέλος μιας εποχής, στην οποία κυριαρχούσε το όραμα της εθνικής ολοκλήρωσης και η ιδεολογία του αλυτρωτισμού, και η αρχή μιας άλλης, στην οποία το ελληνικό κράτος καλούνταν να δεχθεί, να ενσωματώσει και να αποκαταστήσει στα νέα εθνικά του σύνορα τους προσφυγικούς πληθυσμούς. Οι πρόσφυγες με τη σειρά τους όφειλαν να συμβιβαστούν με την ιδέα ότι δεν θα επέστρεφαν ποτέ στην πατρώα γη, ότι είχαν οριστικά απολέσει τις περιουσίες τους και ότι θα έπρεπε στο εξής να αγωνιστούν για να ριζώσουν στη νέα τους πατρίδα –τη «μητέρα-πατρίδα». Επίμαχα ζητήματα για την ελληνική κοινωνία συνιστούσαν για δεκαετίες μετά τα αίτια της ήττας της Ελλάδας στο Μικρασιατικό Πόλεμο και η συνακόλουθη απόδοση πολιτικών και στρατιωτικών ευθυνών στους πρωταγωνιστές της περιόδου, το Βενιζέλο από τη μια πλευρά και τον Κωνσταντίνο και τα αντιβενιζελικά κόμματα από την άλλη⁴.

Σε συμβολικό επίπεδο η ήττα της Ελλάδας και ο αναγκαστικός εκπατρισμός των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της Τουρκίας αποδόθηκε με όρους αρχαίου δράματος: *μικρασιατική τραγωδία, καταστροφή, συμφορά, έξοδος, ξεριζωμός*.

Η σχεδόν ποιητική εγγραφή αυτού του γεγονότος στην ελληνική ιστορία συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την αγγλόφωνη φιλελληνική ιστοριογραφική παράδοση⁵. Ο βρετανός ιστορικός Douglas Dakin, για παράδειγμα, περιγράφει την αντίδραση του ελληνικού κράτους στην ήττα υιοθετώντας μια ρομαντική, σχεδόν υπερχρονική, στάση απέναντι στο γεγονός: *Αλλά η Ελλάδα, όπως σε όλες τις περιπτώσεις, σήκωσε το σταυρό της γενναία. Συγκέντρωσε τα παιδιά της, όχι κα-*

1949, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York 2011.

4. Για τη θέση της Ανταλλαγής Πληθυσμών στην ελληνική ιστοριογραφία βλ. Ο. YILDIRIM, “The 1923 Population Exchange”, ό.π. 47-56. Για τη Μικρασιατική Καταστροφή στα μεταπολεμικά ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας βλ. Α. ΠΑΛΗΚΙΔΗΣ – Σ. ΚΑΛΛΕ, «Πολλαπλό σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας: μύθος ή πραγματικότητα στη μεταπολεμική Ελλάδα;», *Πρακτικά του 7^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης και του Εργαστηρίου Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Πατρών με θέμα «Ποια γνώση έχει μεγαλύτερη αξία; Ιστορικές-συγκριτικές προσεγγίσεις»* (Πάτρα, 28-29 Ιουνίου 2014), 21-25. Επίσης: Χ. ΚΟΥΛΟΥΡΗ, «Καταστροφή», «Εκστρατεία» και «Πόλεμος» στο σχολείο, *Το Βήμα*, 1.9.2002 [ανάκτηση: 1.11.2016 από <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=145164>]

5. Α. ΚΑΡΑΜΒΕΛΑΣ, “The ‘Un-mixing of Peoples’. The 1923 Treaty of Lausanne and Nation-Building in the Ottoman Empire and Beyond”, *AHIF Policy Journal*, 2005 (6), 2-3 [ανάκτηση: 24.8.2016 από <http://aheworld.org/AHIFpolicyjournal/past-issues>].

τακτώντας το έδαφος στο οποίο μόχθησαν επί αιώνες, αλλά με το να τα υποδεχθεί –ένα εκατομμύριο ή και περισσότερους– μέσα στην υφιστάμενη ελληνική πατρίδα. Κανένα έθνος δεν πέτυχε τόσα πολλά, όσα η Ελλάδα σε αυτή την περίσταση⁶.

Αντίστοιχα, ο αμερικανός δημοσιογράφος Melville Chater, ανταποκριτής του περιοδικού του Ερυθρού Σταυρού “Red Cross Magazine” και έπειτα συνεργάτης του “National Geographic” και της ανθρωπιστικής οργάνωσης Near East Relief, κατέγραψε ως αυτόπτης μάρτυρας και δημοσίευσε το Νοέμβριο του 1925 ένα εκτενές εικονογραφημένο άρθρο με τίτλο «Το μεγαλύτερο ταξίδι στην ιστορία: η τραγική πορεία στην Εγγύς Ανατολή μέσα από την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας». Στο κείμενό του περιγράφει την αποχώρηση των χριστιανικών πληθυσμών από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη, καθώς και τις προσπάθειες αποκατάστασής τους στην Ελλάδα. Αντιπροσωπευτικό της οπτικής του, στην οποία συγχωνεύεται ο αρχαιολατρικός φιλελληνισμός με τη σύγχρονη πραγματικότητα, είναι το ακόλουθο απόσπασμα: *Ο Παρθενώνας επόπτευε από ψηλά όλα αυτά τα επακόλουθα του δράματος του 1922-1924. Δράμα τόσο παράξενο και τόσο συγκινητικό, που μόνο οι κλασικοί ποιητές της Ελλάδας θα μπορούσαν να το ζωντανέψουν στη σκηνή: Ο Σοφοκλής ίσως, εκφράζοντας έτσι το αίνιγμα της ανθρώπινης δυστυχίας σε μια τραγωδία με τίτλο «οι Ανταλλαγέντες»⁷.*

Από την άλλη πλευρά, η τουρκική ιστοριογραφία μέχρι πρόσφατα υπηρετούσε πιστά τον ιδρυτικό μύθο της Τουρκικής Δημοκρατίας και εστίαζε στον λεγόμενο «Αγώνα της Ανεξαρτησίας» ή «Εθνικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας», σχεδόν αγνοώντας την Ανταλλαγή Πληθυσμών και την ενσωμάτωση των προσφύγων στην τουρκική κοινωνία. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Onur Yildirim, οι τούρκοι ιστορικοί, στην προσπάθειά τους να υποβαθμίσουν κάθε ιστορική πτυχή που αποκαλύπτει την ανομοιογένεια του πληθυσμού του νεότευκτου τουρκικού εθνικού κράτους, υποβίβασαν σε υποσημείωση την Ανταλλαγή Πληθυσμών και την έλευση στην Τουρκία των ελλαδιτών μουσουλμάνων προσφύγων⁸. Άλλωστε, το τουρκικό κράτος ήταν σταθερά προσανατολισμένο στη διάρρηξη κάθε δεσμού με το οθωμανικό παρελθόν της πολυεθνοτικότητας, της πολιτισμικής ετερογένειας και της ποικιλομορφίας. Η κοινότητα των τούρκων ιστορικών, αφού τέθηκε υπό τον έλεγχο του κράτους, εγκατέλειψε το ιδεολόγημα του παντουρκισμού και

6. D. DAKIN, *The Unification of Greece*, Ernest Benn, Λονδίνο 1972, 268.

7. M. CHATER, ‘History’s Greatest Trek: Tragedy Stalks Through the Near East as Greece and Turkey Exchange Two Million of Their People’, *National Geographic* - November 1925, 48 (5). Στα ελληνικά επανεκδόθηκε το 2007 από τον Εκδοτικό Οργανισμό Λαμπράκη με τίτλο: «1922 Ο μεγάλος ξεριζωμός» (ΤΟ αναφερόμενο απόσπασμα στη σελίδα 108).

8. O. YILDIRIM, “The 1923 Population Exchange”, ό.π. 46.

έστρεψε την έρευνα στην ανάδειξη και τεκμηρίωση ενός νέου ιδεολογήματος, της πολιτισμικής συνέχειας του τουρκικού έθνους μέσα στα γεωγραφικά όρια του νέου κράτους. Στο δογματικό και ανελαστικό αυτό ιδεολογικό πλαίσιο της τουρκικής ιστοριογραφίας το εθνικό κράτος ορίστηκε ως μια «μουσουλμανο-τουρκική οντότητα που παράγει α-χριστιανικές ή αντι-χριστιανικές ιστορίες»⁹, ενώ οι σύνοικοι χριστιανικοί πληθυσμοί της οθωμανικής περιόδου στιγματιζόνταν ως προδοτικοί, καθώς είχαν αντιδράσει με αχαριστία απέναντι στις ευεργετικές προς αυτούς πολιτικές της αυτοκρατορίας προσχωρώντας στο στρατόπεδο του εχθρού. Όπως και η αντίστοιχη ελληνική εθνική ιστοριογραφία, έτσι και η τουρκική εστίαζε στη βία και τη βαρβαρότητα του «άλλου», ενώ αποσιωπούσε ή δικαιολογούσε τα έκτροπα της «δικής της πλευράς»¹⁰. Ο ασφυκτικός κρατικός έλεγχος της ιστορικής έρευνας πάνω στην επίμαχη περίοδο και η επιλεκτική διάσωση και αρχαιοθέτηση των πηγών, αποτέλεσαν τους κύριους λόγους για τους οποίους ακόμη και οι μαρξιστές τούρκοι ιστορικοί ήταν απρόθυμοι να ασχοληθούν με το θέμα¹¹.

Τα πράγματα φαίνεται ότι αλλάζουν στην Τουρκία πάνω στα ζητήματα της Ανταλλαγής Πληθυσμών και της ένταξης των μουσουλμάνων προσφύγων στην τουρκική κοινωνία τη δεκαετία του 1990, όταν αρχίζει να διεξάγεται σημαντική έρευνα και να δημοσιεύονται ενδιαφέρουσες μελέτες, οι οποίες μορφοποιούν δύο τάσεις: Η πρώτη τάση υιοθετεί την κυρίαρχη εθνοκεντρική οπτική υποστηρίζοντας ότι το κράτος ωφελήθηκε από την Ανταλλαγή Πληθυσμών και ότι οι πρόσφυγες συνέβαλαν σημαντικά στην ανάπτυξη και την πρόοδο της Τουρκίας. Η δεύτερη τάση, αντίθετα, μπορεί να χαρακτηριστεί ως αναθεωρητική του κυρίαρχου ιδεολογήματος, δεδομένου ότι φωτίζει τις αρνητικές συνέπειες που επέφερε η ανταλλαγή στην ανθρωπογεωγραφία, στον πολιτισμό, στην οικονομία και τον κοινωνικό ιστό προς όφελος μιας νέας μουσουλμανο-τουρκικής ηγετικής ελίτ¹². Οι αναθεωρητές τούρκοι ιστορικοί δεν διστάζουν να αποδομήσουν το επίσημο αφήγημα σε πολλά επίπεδα, ακόμη και σε κρίσιμα σημεία της πολιτικο-στρατιωτικής ιστορίας του τουρκικού εθνικού κινήματος. Αμφισβητούν, για παράδειγμα, τη θεωρία της «ιμπεριαλιστικής συνωμοσίας εναντίον του τουρκικού έθνους» και αποκαλύπτουν την ύπαρξη εναλλακτικών σχεδίων και επαφών με εκπροσώπους της Αντάντ, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύουν την επαμφοτερίζουσα στάση των παραστρατιωτικών οργανώσεων και των τοπικών αρχόντων στο Μικρασιατικό Πόλεμο,

9. A. OZIL, «Ανάμεσα στην αυτοκρατορία και τη δημοκρατία: η περίοδος 1918-1922 στην τουρκική ιστοριογραφία» στο: Α. Λιάκος, *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα 2011, 114 και 121.

10. A. OZIL, «Ανάμεσα στην αυτοκρατορία και τη δημοκρατία», ό.π. 121· O. YILDIRIM, «The 1923 Population Exchange», ό.π. 89.

11. O. YILDIRIM, ό.π. 86-88.

12. O. YILDIRIM, ό.π. 91-93.

την απουσία εθνικής συνείδησης σε πολλούς μουσουλμάνους που εμπλέκονται στη διένεξη, καθώς και τις πρώιμες πολιτικές εθνοκάθαρσης σε βάρος των χριστιανικών πληθυσμών, οι οποίες εφαρμόστηκαν στην οθωμανική επικράτεια ήδη από τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου¹³.

Πρέπει να σημειωθεί ότι, εκτός από τις μεμονωμένες ή πιο οργανωμένες προσπάθειες επιστημόνων και στις δύο χώρες να επανεξετάσουν ή να αναδείξουν με νέα έρευνα αθέατες έως τώρα πτυχές των επίμαχων ζητημάτων, αναπτύχθηκε αξιόλογη δραστηριότητα και σε διμερές ή διεθνές επίπεδο. Θα περιοριστώ εδώ σε πέντε αναφορές που θεωρώ αντιπροσωπευτικές και κρίσιμες:

1. Το Σεπτέμβριο του 1998 η Renee Hirschon σε συνεργασία με το Πρόγραμμα Προσφυγικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Queen Elisabeth House διοργάνωσε συνέδριο με τη συμμετοχή δεκαέξι, ως επί το πλείστον, ελλήνων και τούρκων ερευνητών. Καρπός αυτού του συνεδρίου υπήρξε ο τόμος που εκδόθηκε πέντε χρόνια μετά με τίτλο *‘Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey’* (Berghahn Books, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, 2003).
2. Το συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στις 7-8 Νοεμβρίου 2003 στην Κωνσταντινούπολη το νεοϊδρυθέν τότε στην Τουρκία Ίδρυμα των Ανταλλαγέντων της Λοζάνης (Lozan Mubadilleri Vakfi) με θέμα *‘The compulsory exchange of populations between Greece and Turkey, 80th anniversary symposium’*.
3. Πολλές από τις εισηγήσεις του συνεδρίου αυτού συμπεριλήφθηκαν σε έναν τόμο που εκδόθηκε το 2006 στην Ελλάδα από το Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων (KEMO) με επιμέλεια του Κωνσταντίνου Τσιτσελίκη και τίτλο *«Η ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης»* (εκδόσεις Κριτική, Αθήνα). Ο τόμος περιλαμβάνει 22 άρθρα ελλήνων και τούρκων ειδικών.
4. Ο συλλογικός τόμος που επιμελήθηκε η Vally Lytra με τίτλο *‘When Greeks and Turks Met. Interdisciplinary Perspectives on the Relationship Since 1923’* (Ashagate Publishing, Surrey & Burlington 2014). Η έκδοση είναι καρπός της συνεργασίας μεταξύ του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών του King’s College του Λονδίνου και του Προγράμματος Τουρκικών Σπουδών του Τμήματος Γλωσσών και Πολιτισμών της Εγγύς και Μέσης Ανατολής του SOAS (School of Oriental and African Studies). Πρέπει να σημειωθεί ότι ήδη από το 2003 προσφέρονταν στο προπτυχιακό πρόγραμμα κοινά μαθήματα Τουρκικών και Νεοελληνικών Σπουδών, καθώς και ότι πραγματοποιήθηκε ως την άνοιξη του 2013 μια σειρά 40 συνολικά σεμιναριακών συναντήσεων μεταξύ ακαδημαϊκών και νέων ερευνητών με τίτλο

13. Α. OZIL, «Ανάμεσα στην αυτοκρατορία και τη δημοκρατία», ό.π. 102, 115, 121.

‘Greek and Turkish Encounters’.

5. Ο συλλογικός τόμος με τίτλο «*Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*», που επιμελήθηκε ο Αντώνης Λιάκος (Νεφέλη, Αθήνα 2011). Στο έργο αυτό επιχειρήθηκε να αναδειχθούν νέες οπτικές και να φωτιστούν πτυχές του προσφυγικού δράματος και των δύο πλευρών, ενώ τέθηκαν και ζητήματα που έχουν να κάνουν με τις συνθήκες και τους παράγοντες που οδήγησαν στη διαμόρφωση και εξέλιξη της προσφυγικής μνήμης.

2. Η Σύμβαση της Λοζάνης ως διεθνές πρότυπο επίλυσης των διαφορών

Η Σύμβαση της Λοζάνης υπήρξε η πρώτη διακρατικά και διεθνώς επικυρωμένη «εθνοκάθαρση»¹⁴. Με τη σύμφωνη γνώμη των κυβερνήσεων των άμεσα εμπλεκόμενων κρατών, Ελλάδας και Τουρκίας, και με τις ευλογίες της Κοινωνίας των Εθνών αποφασίστηκε ο υποχρεωτικός εκτοπισμός σχεδόν δύο εκατομμυρίων ανθρώπων. Η «λύση» αυτή επιβλήθηκε ερήμην των πληθυσμών και προβλήθηκε ως η μόνη ρεαλιστική με το επιχείρημα ότι είναι απολύτως αδύνατη η συμβίωση στον ίδιο γεωγραφικό και κοινωνικό χώρο ατόμων με διακριτά χαρακτηριστικά μετά από έναν αδυσώπητο πόλεμο. Όλοι αυτοί οι άνθρωποι βρέθηκαν στην απέναντι πλευρά του Αιγαίου, στη «μητέρα-πατρίδα» κατά την κυρίαρχη αντίληψη, όχι μόνο βιώνοντας για μακρό χρονικό διάστημα ακραίες συνθήκες φτώχειας, αλλά και φέροντας επί δεκαετίες το στίγμα του «πρόσφυγα», ως μετωνυμία του παρείσακτου που απειλούσε τις υφιστάμενες ισορροπίες, τις δομές και την πολιτισμική φυσιογνωμία των κοινωνιών.

Την ιστορική νομιμοποίηση αυτής της αδιανόητης για την ανθρώπινη λογική διπλωματικής συμφωνίας προσέφεραν στην Ελλάδα και στην Τουρκία οι εθνικές αφηγήσεις που κυριάρχησαν έκτοτε στη δημόσια σφαίρα και στην εκπαίδευση. Στις αφηγήσεις αυτές διαστέλλονται οι περίοδοι των εθνικών διενέξεων, όπως οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Μικρασιατικός Πόλεμος, ενώ συστέλλεται ο μακρός χρόνος της ειρηνικής συνύπαρξης και αποσιωπώνται οι γόνιμες αλληλεπιδράσεις και οι πρακτικές συμβίωσης και ανοχής που αναπτύχθηκαν στα πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα των παρελθουσών κοινωνιών. Θεμελιώδης αρχή αυτών των ανταγωνιστικών, πλην ομοιότροπων αφηγήσεων είναι η ιδέα ότι μόνο η εθνική ομοιογένεια μπορεί να διασφαλίσει την πρόοδο και ειρήνη τόσο στο εσωτερικό των κοι-

14. Ο όρος «εθνοκάθαρση» καθιερώθηκε πολύ αργότερα, τη δεκαετία του 1990, για να περιγράψει τις μεθοδευμένες πρακτικές των αντιμαχόμενων δυνάμεων στα γιουγκοσλαβικά εδάφη, οι οποίες αποσκοπούσαν στον βίαιο γεωγραφικό διαχωρισμό των πληθυσμών με κριτήρια την εθνική, εθνοτική ή θρησκευτική τους ταυτότητα (R. HIRSCHON, “History’s long Shadow: The Lausanne Treaty and Contemporary Greco-Turkish Relations”, στο: O. Anastasakis – K. Nikolaidis – K. Oktem (επιμ.), *In the Long Shadow of Europe: Greeks and Turks in the Era of Postnationalism*, Martinus Nijhoff, Leiden & Boston, 2009, 75).

νωνιών όσο και στις σχέσεις μεταξύ των κρατών. Η εφαρμογή ή τουλάχιστον η επίκληση αυτής της αρχής, επισημαίνει ο Bruce Clark στον πρόλογο του βιβλίου του «Δυο φορές ξένος», έκτοτε γίνεται σε πολλές εύφλεκτες περιοχές του πλανήτη: στη ναζιστική και στη διαιρεμένη μεταπολεμική Γερμανία, στη σταλινική Σοβιετική Ένωση, στην Παλαιστίνη από το 1948 και μετά, στα εδάφη της πρώην Γιουγκοσλαβίας, στο Κοσσυφοπέδιο κ.α. Ως το τέλος του εικοστού αιώνα, παρατηρεί ο Clark, η ανάμνηση αυτής της γιγάντιας επιχείρησης Ελλάδας-Τουρκίας δεν έπαψε να επηρεάζει ουσιαστικά όσους χαράσσουν πολιτική σε όλο τον κόσμο. Θεωρήθηκε σαν απόδειξη ότι είναι εφικτό, από πρακτική και ηθική άποψη, να επιχειρούνται τεράστιες εθνικές ανακατατάξεις και να χαιρετίζονται ως επιτυχίες¹⁵.

3. Προσφυγικές μνήμες

Τα τελευταία χρόνια η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τα διπλωματικά, πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα που συνέθεσαν τις κυρίαρχες αφηγήσεις για το Μικρασιατικό Πόλεμο και την Ανταλλαγή Πληθυσμών προς το προσφυγικό τραύμα και την προσφυγική μνήμη δεν είναι ούτε φυσική ούτε αυτονόητη. Καταρχάς εντάσσεται σε ευρύτερες θεωρητικές και επιστημολογικές διεργασίες στα πεδία των κοινωνικών επιστημών, οι οποίες επέφεραν καταλυτικές αλλαγές στη σκέψη, στο περιεχόμενο και στη μεθοδολογία της ιστορικής έρευνας. Πολλοί ιστορικοί και κοινωνικοί επιστήμονες ήδη από τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες άρχισαν να αμφισβητούν την πρωτοκαθεδρία του ιστορικού γεγονότος και το αίτημα για αντικειμενικότητα, ενώ ταυτόχρονα αναγνώριζαν την αξία της εμπειρίας ως υποκειμενικής βίωσης της ιστορίας στις πολλαπλές μορφές της και τη δύναμη του παρελθόντος να διεισδύει ή και να κατακλύζει το παρόν. Η τοποθέτηση της μνήμης στο επίκεντρο της συζήτησης και συνακόλουθα η αναγνώριση της μαρτυρίας ως θεμελιώδους αντικειμένου έρευνας κερδίζουν διαρκώς έδαφος στη σύγχρονη ιστορική έρευνα διεθνώς¹⁶.

15. B. CLARK, *Δυο φορές ξένος. Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν τη σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, Ποταμός, Αθήνα 2006, 11-17.

16. Α. ΛΙΑΚΟΣ, «Γιατί η προφορική ιστορία;» στο: Ε. Νάκου – Α. Γκαζή (επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα 2015, 39. Για μια κριτική ανάλυση της διαχείρισης του επίμαχου παρελθόντος και του ιστορικού τραύματος του Ολοκαυτώματος στην Ευρώπη από το τέλος του πολέμου μέχρι σήμερα σε επίπεδο τόσο του δημόσιου χώρου και της πολιτικής όσο και των ιστορικών βλ. Γ. ΚΟΚΚΙΝΟΣ, «Το ιστορικό τραύμα του Ολοκαυτώματος και η ευρωπαϊκή ιστορική συνείδηση: Η κριτική αναμέτρηση των ευρωπαϊκών κοινωνιών με το οδυνηρό παρελθόν του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ως προϋπόθεση σφυρηλάτησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας και ενότητας» στο: Γ. Κόκκινος – Ε. Λεμονίδου – Π. Κιμουρτζής – Σ. Ντάλης, *Ιστορικά τραύματα και ευρωπαϊκή ιδέα. Από την φρίκη των πολέμων*

Ωστόσο, η Προφορική Ιστορία στην Ελλάδα ήρθε με αξιοσημείωτη καθυστέρηση, με συνέπεια να χαθούν πολύτιμες μαρτυρίες από τη γενιά του μεσοπολέμου και την επίμαχη δεκαετία του 1940, όταν αυτές ήταν ακόμη ακμαίες, παρατηρεί ο Αντώνης Λιάκος¹⁷. Το παρελθόν έπαψε οριστικά να αποτελεί πεδίο διανοητικής άσκησης αποκλειστικά των ιστορικών και εισέβαλε δυναμικά στο δημόσιο χώρο, αφενός συνδιαλεγόμενο πυρετικά με τις έννοιες της μνήμης, της ταυτότητας και της συνείδησης και αφετέρου καταλύοντας τα όρια όχι μόνο των επιστημονικών πειθαρχιών μεταξύ τους, αλλά και μεταξύ των επιστημονικών πειθαρχιών και της δημόσιας σφαίρας.

Δεν θα επεκταθώ εδώ στις εννοιολογικές θεωρήσεις, στις διαρκώς διευρυνόμενες ταξινομικές διακρίσεις και στις τυπολογίες του ιστορικού τραύματος και της μνήμης. Θα περιοριστώ στη συνοπτική παράθεση των προσεγγίσεων τις οποίες εισηγήθηκαν δύο εμβληματικοί μελετητές της μνήμης, ο Maurice Halbwachs και ο Paul Ricoeur και θα αποτελέσουν το θεωρητικό υπόστρωμα της παρούσας προσέγγισης.

Ο Halbwachs, πολύ πρώιμα, στο έργο «Συλλογική Μνήμη» (*La mémoire collective*), το οποίο έγραψε αποσπασματικά την περίοδο 1925-1944, ενώ διασώθηκε σε σημειώσεις και εκδόθηκε πολύ μετά το θάνατό του στο ναζιστικό στρατόπεδο του Buchenwald το 1945¹⁸, υποστηρίζει ότι στο πεδίο της μνήμης αναπτύσσεται μια συνεχής δυναμική διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο παρόν και στο παρελθόν, η οποία διαμορφώνει και αναδιαμορφώνει την ταυτότητα των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων. Η συλλογική μνήμη, υπογραμμίζει ο Halbwachs, δεν είναι το άθροισμα των ατομικών μνημών, αλλά ένας ζωντανός οργανισμός που εξελίσσεται στο χώρο και στο χρόνο ακολουθώντας τους δικούς του νόμους¹⁹. Σε αυτή την εξέλιξη το βιωμένο παρελθόν μιας ομάδας μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά – ιδιαίτερα από τη γενιά των παππούδων στη γενιά των εγγονών – με πολύ πιο αποτελεσματικό τρόπο από την καταγεγραμμένη ιστορία²⁰. Εκτός από το χρόνο, κάθε κοινωνική ομάδα αναπτύσσει τους δικούς της ιδιαίτερους δεσμούς με τον τόπο, τους οποίους και αποτυπώνει σε αυτόν με λεπτομέρειες ακατάληπτες στα άτομα

και των ολοκληρωτισμών στο όραμα της ενοποίησης, Παπαζήσης, Αθήνα 2016, 105-406.

17. Α. ΛΙΑΚΟΣ, «Γιατί η προφορική ιστορία;», ό.π. 38.

18. Η συλλογή των χειρογράφων του Halbwachs, γνώρισε διάφορες εκδόσεις και έπεσε θύμα αυθαίρετων παρεμβάσεων της επιστημονικής κληρονομιάς και αδελφής του, Alexandre. Οι πιο ολοκληρωμένες εκδόσεις πραγματοποιήθηκαν το 1968 και το 1996 (βλ. αναλυτικά στο κείμενο του G. Namer, μελετητή του Halbwachs, στον πρόλογο της ελληνικής έκδοσης: Μ. HALBWACHS, *Η συλλογική μνήμη*, επιστημονική επιμέλεια – πρόλογος: Αν. Μαντόγλου, μετάφρ.: Τίνα Πλυτά, Παπαζήσης, Αθήνα 2013, 14-15).

19. Μ. HALBWACHS, *Η συλλογική μνήμη*, ό.π. 74.

20. Μ. HALBWACHS, ό.π. 93.

που βρίσκονται έξω από αυτήν. Τα μέλη της ομάδας συνειδητοποιούν τους δεσμούς τους με το βιωμένο χώρο τη στιγμή που αυτοί πρόκειται να διαρραγούν²¹ – παρατήρηση καίρια για τις περιπτώσεις των πολυποίκιλων μικρών ή μεγάλων κοινοτήτων των ανταλλαγέντων πληθυσμών της Σύμβασης της Λοζάνης και από τις δύο πλευρές του Αιγαίου.

Ο Ricoeur από την άλλη πλευρά βλέπει τη σχέση της μνήμης με την ιστορία όχι ως ανταγωνιστική ή συγκρουσιακή, αλλά ως συμπληρωματική και αλληλεπιδραστική, καθώς θεωρεί ότι «η μνήμη είναι η μήτρα της ιστορίας»²². Προσεγγίζει την ατομική και συλλογική μνήμη με ψυχαναλυτικούς όρους, εστιάζει στην τραυματική μνήμη ως απότοκη της ιστορικής βίας, συνδέει τη μνήμη και τη λήθη με τη συγκρότηση των ταυτοτήτων και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς που τις εργαλειοποιούν, ενώ αναδεικνύει τις ηθικές διαστάσεις και τα προτάγματα των μνημονικών πρακτικών που ανάγουν τη μνήμη σε απόδοση δικαιοσύνης και σε ηθικό χρέος απέναντι σε αυτούς που δεν υπάρχουν πια και ιδιαίτερα απέναντι στα θύματα της ιστορίας²³. Επιπρόσθετα, ο Ricoeur τονίζει τον αποφασιστικό ρόλο της μνήμης στη διαμόρφωση της ταυτότητας των ατόμων και των ομάδων –στοιχείο κρίσιμο εδώ για την κατανόηση της διαδικασίας διαμόρφωσης νέων ταυτοτήτων από τους πρόσφυγες κατά τη διάρκεια της μετάβασης από τις προϋπάρχουσες εθνοτικές και κοινοτικές μορφές ζωής στις νέες εθνικές και πολιτισμικές. Η «ευπάθεια» της ταυτότητας, όπως χαρακτηρίζει αυτή την πολυαισθητηριακή εξάρτησή της από το μεταβαλλόμενο περιβάλλον της, οφείλεται: (α) στη δύσκολη σχέση της με το χρόνο, στη συνεχή δοκιμασία της στο εκάστοτε παρόν και στον αναπροσανατολισμό της υπό το φως της προβολής της στο μέλλον –συνθήκες που καθιστούν αναπόφευκτη την προσφυγή στη μνήμη, (β) στην αντιπαραβολή με την ταυτότητα του «άλλου» που ενσαρκώνει την απειλή, τον κίνδυνο για την οικεία ταυτότητα· στα θεμέλια αυτής της αντίληψης θα αποκαλύψει κανείς τη δυσανεξία για την ετερότητα, την αδυναμία ή την άρνηση κατανόησής της και, στην περίπτωση μας, την ισοπεδωτική κυριαρχία των εθνικών ταυτοτήτων αφενός πάνω στις προϋπάρχουσες ταυτότητες και αφετέρου σε βάρος της προσφυγικής ταυτότητας στις νέες κοινωνίες και (γ) στην κληρονομιά της ιδρυτικής βίας, δηλαδή στην ιδρυτική σχέση της εθνικής κοινότητας με τη βία και τον πόλεμο –στοιχεία που οι κυρίαρχοι μηχανισμοί συγκρότησης της συλλογικής μνήμης νομιμοποιούν και εξιδανικεύουν άλλοτε για να εξυμνήσουν τον εθνικό εαυτό και άλλοτε για να λοιδορήσουν τον άλλο²⁴.

21. M. HALBWACHS, ό.π. 157.

22. P. RICOEUR, *Η μνήμη, η ιστορία, η λήθη*, μετάφραση: Ξ. Κομνηνός, Ίνδικτος, Αθήνα 2013, 148.

23. P. RICOEUR, *Η μνήμη, η ιστορία, η λήθη*, ό.π. 151.

24. P. RICOEUR, ό.π. 138-139.

Υπό αυτό το πρίσμα το προσφυγικό τραύμα είτε απωθείται στο συλλογικό ασυνείδητο είτε αφηγηματοποιείται με όρους δράματος, με σκοπό τη θυματοποίηση των ημετέρων προσφύγων και την δαιμονοποίηση του εθνικού άλλου. Δεδομένου ότι ο Μικρασιατικός Πόλεμος και η Συνθήκη της Λοζάνης αποτελούν ιδρυτικά γεγονότα για την εθνική ταυτότητα των πολιτών της νεοπαγούς Τουρκικής Δημοκρατίας, η βία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, εμφανίζεται στο κυρίαρχο αφήγημα ως απόδοση δικαιοσύνης και ως έκφραση ηρωισμού απέναντι στη βαρβαρότητα των Ελλήνων, ενώ αποσιωπάται το δράμα των μουσουλμάνων προσφύγων. Αντίθετα, στην ελληνική συλλογική μνήμη η προσφυγοποίηση των χριστιανικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας και της Θράκης έχει εναποτεθεί ως τραύμα, πραγματικό και συμβολικό, του οποίου η ενθύμηση και η τελετουργική μνημόνευση αποτελεί καθήκον τόσο του επίσημου κράτους όσο και των προσφυγικών συλλόγων ως εξ αντικειμένου θεματοφυλάκων της προσφυγικής μνήμης. Το γεγονός αυτό ως ένα βαθμό εξηγεί τις ακραίες αντιδράσεις προς οποιαδήποτε μορφή αμφισβήτησης, αναθεώρησης ή υποβάθμισης της κυρίαρχης στη δημόσια ιστορία και μνήμη αφήγησης²⁵.

Πρέπει να σημειωθεί, επίσης, ότι η ένταξη των ανταλλαγέντων πληθυσμών στις μεταπολεμικές κοινωνίες της Ελλάδας και της Τουρκίας δεν ακολούθησε παράλληλες διαδρομές. Παράλληλες δεν υπήρξαν ούτε οι εκατέρωθεν προσπάθειες των ίδιων των προσφύγων να διατηρήσουν μέσα από οργανωμένες μορφές συλλογικής δράσης τα ιδιαίτερα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά, φυσικά κάτω από την ενοποιητική ομπρέλα της εθνικής ταυτότητας. Στην Ελλάδα από πολύ νωρίς η προσφυγική ταυτότητα συνδέθηκε με τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων και της αποκατάστασης των προσφύγων και ωρίμασε μέσα από μνημονικές πρακτικές και εκδοτικά εγχειρήματα που είχαν ως στόχο τη διατήρηση της ανάμνησης των «χαμένων πατρίδων». Δεδομένου ότι συχνά οι ντόπιοι αμφισβητούσαν τη «φυλετική καθαρότητα» των προσφύγων, η διάσωση, μελέτη και προβολή της πολιτισμικής ιδιοπροσωπίας των εθνοτοπικών κοινοτήτων του μικρασιατικού Ελληνισμού διαδραμάτισε διττό ρόλο: Αφενός υπεράσπιζε την ελληνικότητα της πολιτισμικής τους ετερότητας και αφετέρου συγκροτούσε την ιδρυτική βάση για την οικοδόμηση των νέων πολιτισμικών ταυτοτήτων τους. Αντίθετα, στην Τουρκία, όπου το ζήτημα των ανταλλαγέντων προσφύγων, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αγνοήθηκε από την κυρίαρχη ιστοριογραφία και τις πολιτικές μνήμης του τουρκικού κράτους, οι πρόσφυγες της πρώτης και δεύτερης γενιάς δεν είχαν

25. Χ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, 47-67· Α. ΛΙΑΚΟΣ, «Οι πόλεμοι της Ιστορίας. Σημειώσεις επί του πεδίου» στο: Δ. Παπαδημητρίου – Π. Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιαννουλόπουλο*, Ασίνη, Αθήνα 2012, 137-160.

συστήσει συλλογικότητες και το προσφυγικό τραύμα παρέμεινε εν υπνώσει.

Η εικόνα αυτή άλλαξε θεαματικά στην Τουρκία στην αυγή του νέου αιώνα. Μια σειρά από παράγοντες και γεγονότα δημιούργησαν ένα ιδιαίτερος ευνοϊκό κλίμα για την ανάδυση της μνήμης των ανταλλαγέντων προσφύγων. Η πολιτική επαναπροσέγγιση Ελλάδας και Τουρκίας μετά τη στρατιωτική εμπλοκή στα Ίμια το 1996, οι ενταξιακές διαπραγματεύσεις της Τουρκίας με την Ευρωπαϊκή Ένωση, οι εκδηλώσεις αλληλεγγύης μεταξύ των δύο λαών κατά τη διάρκεια των σεισμών του 1999, η θεαματική αύξηση της τουριστικής κίνησης με έμφαση στους τόπους καταγωγής των προσφύγων και η άμεση επικοινωνία με τους σύγχρονους κατοίκους, οι οποίοι στην πλειονότητά τους ήταν και αυτοί απόγονοι προσφύγων, η έκδοση απομνημονευμάτων και λογοτεχνικών έργων, καθώς και η προβολή ταινιών και τηλεοπτικών σειρών²⁶ στην Τουρκία και την Ελλάδα συνέθεσαν ένα περιβάλλον που ευνοούσε ή τουλάχιστον δεν απέτρεπε μνημονικές εκδηλώσεις που υποβάθμιζαν ή υπερέβαιναν τα εθνικά στερεότυπα, ενώ προέβαλαν τις κοινές πολιτισμικές αξίες των δύο λαών και τη νοσταλγική ενατένιση των εποχών της ειρηνικής τους συνύπαρξης²⁷.

Σε επίπεδο συστηματικής έρευνας, συλλογής και μελέτης μαρτυριών των ανταλλαγέντων προσφύγων αναμφίβολα ξεχωρίζουν για τη δράση τους το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών στην Ελλάδα και το Ίδρυμα Ανταλλαγέντων της Λοζάνης (“Lozan Mubadilleri Vakfi”) στην Τουρκία. Το πρώτο ιδρύθηκε τυπικά το 1948 αλλά αποτελεί εξέλιξη του Μουσικού Λογογραφικού Αρχείου που είχε συσταθεί από τη Μέλπω Λογοθέτη-Μερλιέ και το σύζυγό της το 1930. Εκτός των άλλων, την περίοδο 1930-1975 το Κέντρο κατέγραψε πάνω από 5.000 μαρτυρίες προσφύγων πρώτης γενιάς, τις οποίες ταξινόμησε με κριτήριο τον τόπο καταγωγής τους σε ένα Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, ενώ δημιούργησε και

26. Υπολογίζεται ότι πάνω από 40 δραματικές τουρκικές σειρές έχουν προβληθεί από το 2004 μέχρι σήμερα στην ελληνική τηλεόραση. Σε επίπεδο κινηματογραφικών παραγωγών υπάρχει τα τελευταία χρόνια μια έντονη δραστηριοποίηση και εξωστρέφεια κυρίως στην Τουρκία. Για παράδειγμα, στο 56^ο Φεστιβάλ Κινηματογράφου στη Θεσσαλονίκη υπήρξαν πέντε τουρκικές συμμετοχές. Λίγο νωρίτερα είχαν προβληθεί στην Ελλάδα και στην Τουρκία δύο ταινίες με έντονο πολιτικό χρώμα, καθώς οι ιστορίες τους εκτυλίσσονταν με φόντο τις απελάσεις του 1964-65 και τα Σεπτεμβριανά του 1955: Η «Πολιτική κουζίνα» του Τάσου Μπουλέμη (2003) και οι «Πληγές του φθινοπώρου» της Tomris Giritlioglu (τουρκικός τίτλος “Güz Sancisi”, 2009), μια πολύ τολμηρή ταινία, η οποία αναπαριστά με ρεαλιστική ακρίβεια τις μεθοδευμένες επιχειρήσεις της τουρκικής κυβέρνησης εναντίον των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης.

27. V. LYTRA, *When Greeks and Turks Meet*, ό.π. 4· O. YILDIRIM, “The 1923 Population Exchange”, ό.π. 61· K. TSITSELIKIS, “The Convention of Lausanne (1923)”, ό.π. 219-220· H. MILLAS, «Η ανταλλαγή στην ελληνική και τουρκική λογοτεχνία: Ομοιότητες και διαφορές» στο: K. Tsitselikis (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, ό.π. 436-437.

ανάλογο φωτογραφικό αρχείο. Καρπός αυτής της πολύ πρώιμης και εντυπωσιακής σε έκταση προσπάθειας σύστασης αρχείου προφορικής ιστορίας, όχι μόνο για τα ελληνικά αλλά και για τα διεθνή δεδομένα, υπήρξε η έκδοση τεσσάρων τόμων υπό τον τίτλο «Έξοδος» (1980, 1982, 2013, 2015), ενώ επίκειται η ολοκλήρωση του έργου με την έκδοση ενός πέμπτου τόμου, ο οποίος θα περιλαμβάνει μαρτυρίες από τον Δυτικό Παράλιο Πόντο και την Παφλαγονία. Από την άλλη πλευρά, το τουρκικό Ίδρυμα Ανταλλαγέντων της Λοζάνης, εκτός των άλλων, το 2010 ίδρυσε το *Μουσείο Ανταλλαγής Πληθυσμών (Mübadele Müzesi)* στην Τσατάλα της ανατολικής Θράκης²⁸, ενώ εξέδωσε το 2015 έναν δίγλωσσο τόμο που περιελάμβανε 82 αφηγήσεις τούρκων και ελλήνων προσφύγων πρώτης, δεύτερης και τρίτης γενιάς στο πλαίσιο μιας περιοδεύουσας έκθεσης με αφηγήσεις, φωτογραφίες, έγγραφα και προσωπικά αντικείμενα προσφύγων, η οποία παρουσιάστηκε σε εννιά πόλεις στην Τουρκία και στην Ελλάδα²⁹. Ενδεικτική του πνεύματος συμφιλίωσης και επαναπροσέγγισης που διέπει το Ίδρυμα υπήρξε η παρουσία του Οικουμενικού Πατριάρχη κ. Βαρθολομαίου στα εγκαίνια του μουσείου.

Δεν θα επεκταθώ εδώ στην ανάπτυξη και εξέλιξη των προσφυγικών συλλόγων στην Ελλάδα και στην Τουρκία και στους τρόπους με τους οποίους συγκροτήθηκε η προσφυγική μνήμη και ταυτότητα στις δύο πλευρές. Επιβάλλεται, ωστόσο, να επισημάνω ορισμένες παραμέτρους που έχουν ιδιαίτερη σημασία για την παιδαγωγική προσέγγιση του ζητήματος:

Πρώτον, οι προσφυγικοί πληθυσμοί, χριστιανικοί και μουσουλμανικοί, δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως ενιαίες και αδιαφοροποίητες μάζες ανθρώπων. Ο τόπος καταγωγής, η γλώσσα, η εκπαίδευση, το μέτρο κοσμοπολιτισμού-εξευρωπαϊσμού στις ιδέες, στην ενδυμασία, στη μουσική και γενικά στις καθημερινές πολιτισμικές πρακτικές, καθώς και ο βαθμός στον οποίο είχαν αναπτύξει εθνική συνείδηση αποτελούν παράγοντες διαφοροποίησης των προσφύγων επί δεκαετίες μετά την Ανταλλαγή –παράγοντες που δεν πρέπει να υποτιμηθούν, καθώς συγκροτούσαν τη βιωμένη παράδοση των μικρασιατικών και ανατολικο-θρακικών κοινοτήτων. Από την άλλη πλευρά, ομοιόμορφο δεν ήταν ούτε το προσφυγικό τραύμα, δεδομένου ότι οι ανταλλαγέντες πληθυσμοί εκπατρίστηκαν με διαφορετικούς τρόπους και υπό διαφορετικές συνθήκες. Πολλοί πρόσφυγες και από τις δύο πλευρές υπέστησαν την εγκληματική βία του εθνικισμού και υπήρξαν θύματα της δράσης του τακτικών και κυρίως των άτακτων στρατιωτικών μονάδων· είδαν να καίγονται τα σπίτια και οι ναοί τους, να βιάζονται και να σφάζονται οι συγγενείς και οι γείτονές τους· βίωσαν τον τρόμο και την ανασφάλεια που προκαλεί η

28. Βλ. στην ιστοσελίδα του Ιδρύματος <http://www.lozanmubadilleri.org.tr>

29. S. GÜVENC – H. RIGAS, *Hasretin İki Yakasından Mübadele Öyküleri / Προσφυγικές ιστορίες στις όχθες της νοσταλγίας [Refugee stories on the shores of nostalgia]*, Istos, Istanbul 2015.

αναρχία και η ανομία³⁰. Άλλοι πληθυσμοί όμως υποχρεώθηκαν να εκπατριστούν χωρίς να έχουν βιώσει κακοποίηση ή άμεση απειλή. Στους Καππαδόκες, για παράδειγμα, αντίθετα με τους πληθυσμούς των δυτικών παραλίων, δόθηκε ο χρόνος να προετοιμάσουν τη φυγή τους, να περισυλλέξουν αντικείμενα της λατρείας και της συλλογικής τους ζωής, να τελέσουν τη τελευταία λειτουργία στα ιερά της πατρίδας τους και να αποχαιρετίσουν τους μουσουλμάνους συνοίκους τους, πριν αρχίσουν την πορεία προς τα λιμάνια της εξόδου – μια διαδικασία που ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης χαρακτηρίζει «σιωπηλό έπος», αφού επιτελέστηκε μακριά από την «κλαγγή των όπλων»³¹. Άλλωστε, η Ανταλλαγή Πληθυσμών υπήρξε μια χρονοβόρα διαδικασία, η οποία διήρκεσε μέχρι τα μέσα του 1925, δηλαδή σχεδόν τρία χρόνια³². Όλα τα παραπάνω σημαίνουν ότι τουλάχιστον για την πρώτη και ενδεχομένως τη δεύτερη γενιά προσφύγων θα ήταν ορθότερο να αναφερόμαστε όχι σε μία αλλά σε πολλές προσφυγικές ταυτότητες, καθώς και σε πολύπτυχο προσφυγικό τραύμα.

Δεύτερον, οι προσφυγικές ταυτότητες συγκροτήθηκαν και εξελίχθηκαν σε συνάφεια όχι μόνο με τις αναμνήσεις των προσφυγικών πληθυσμών, αλλά και με τις διαδικασίες κοινωνικής και πολιτικής ένταξής τους στη νέα πατρίδα. Με δεδομένη την εχθρική στάση των φιλομοναρχικών κύκλων απέναντί τους, η συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων είχε συνταχθεί με το Κόμμα των Φιλελευθέρων μέχρι το 1930, όταν ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος προχώρησε στην υπογραφή της Συνθήκης της Άγκυρας και πρότεινε τον Μουσταφά Κεμάλ για το Νόμπελ Ειρήνης. Η μαζική στροφή των προσφύγων προς τα κόμματα της αριστεράς και η οργάνωσή τους σε συνδικαλιστικά σωματεία, υπό την ισχύ του ιδιώνυμου αρχικά και υπό το καθεστώς Μεταξά στη συνέχεια, ενίσχυσε την αντιπροσφυγική στάση του μεγαλύτερου μέρους του πολιτικού φάσματος, τουλάχιστον μέχρι τον Εμφύλιο³³.

Τρίτον, όπως διαπιστώθηκε από την εμπειρία της εξέλιξης του προσφυγικού τραύματος στην Τουρκία, ακόμη κι όταν αυτό παρέμενε εν υπνώσει σε συλλογικό επίπεδο, διατηρούνταν και μεταβιβαζόταν από γενιά σε γενιά μέσα από τις οικογένειες των προσφύγων. Η διαγενεακή μεταβίβαση της προσφυγικής μνήμης

30. Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρισης, 1912-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007· Α. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Η Μικρασιατική Καταστροφή» στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, 200-247.

31. ΚΕΝΤΡΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, *Η Έξοδος*, Β', Αθήνα 1982, κθ'-λ'.

32. Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, ό.π. 22.

33. Β. ΑΓΤΖΙΔΗΣ, «Μνήμη, ταυτότητα και ιδεολογία στον Ποντιακό Ελληνισμό» στο: Γ. Κόκκινος – Ε. Λεμονίδου – Β. Αγτζίδης (επιμ.), *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2010, 223-233 και 240-255.

και του τραύματος και η λειτουργία τους ως μηχανισμού συντήρησης μιας διακριτής ταυτότητας απέναντι στο γηγενή πληθυσμό, όπως αποκαλύπτει ο τόμος του Ιδρύματος Ανταλλαγέντων της Δοζάνης, γίνεται μέσα από ενδοοικογενειακές αφηγήσεις, καθημερινές πολιτισμικές πρακτικές, τραγούδι, διατροφή, φωτογραφίες και οικογενειακά κειμήλια που φυλάσσονται με θρησκευτική ευλάβεια και διεγείρουν ένα είδος φαντασιακής νοσταλγίας για τη χαμένη πατρίδα ακόμη και στους απογόνους της τρίτης και τέταρτης γενιάς.

Τέταρτον, σήμερα η προσφυγική μνήμη και το τραύμα στην ατομική, οικογενειακή και κοινοτική τους μορφή υποχωρούν μπροστά στις συλλογικές τους ανακατασκευές. Ακόμη και πολίτες που δεν είναι προσφυγογενείς ταυτίζονται συναισθηματικά με το δράμα του ξεριζωμού του μικρασιατικού Ελληνισμού. Η πολλαπλά εικονογραφημένη καιόμενη Σμύρνη αποτελεί το εικονιστικό σύμβολο ενός ιστορικού προσφυγικού τραύματος για όλους τους Έλληνες, ανεξάρτητα από την καταγωγή τους, ενώ οι δραματικές αφηγήσεις του διωγμού προκαλούν συγκίνηση ανάλογη με τις αφηγήσεις οικείων προσώπων. Πρόκειται για ένα είδος μνήμης που η Alison Landsberg ονόμασε *προσθετική μνήμη* (*prosthetic memory*) και αφορά στη δύναμη των μαζικών μέσων επικοινωνίας να κάνουν το άτομο να ενσωματώσει στην ατομική του μνήμη γεγονότα που δεν υπήρξαν αντικείμενα της άμεσης εμπειρίας του σα να τα έχει βιώσει. Η οικειοποίηση αυτής της εμπειρίας επιτυγχάνεται όχι τόσο μέσα από τη νοητική πρόσληψη του γεγονότος, αλλά κυρίως μέσα από την αισθητική εμπειρία που προσφέρουν η τηλεόραση, ο κινηματογράφος, το θέατρο, η μουσική, τα μουσεία –γι' αυτό και αυτού του είδους η μνήμη ονομάζεται *εναλλακτικά διαμεσολαβημένη αισθητική μνήμη* (*mediated aesthetic memory*)³⁴. Η Οντέτ Βαρών-Βασάρ, σχολιάζοντας δύο αμερικανικά μουσεία Ολοκαυτώματος, το 'Museum of Tolerance-Simon Wiesenthal Center' στο Λος Άντζελες και το 'Holocaust Memorial Museum' στην Ουάσινγκτον, παρατηρεί ότι επιδιώκουν να προκαλέσουν συγκινησιακό σοκ όχι μόνο σε όσους φέρουν την ανάμνηση του Ολοκαυτώματος, αλλά και στους νεότερους σε ηλικία επισκέπτες, ώστε να μείνει ανοικτή η πληγή της τραγωδίας³⁵. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα αυτονομημένο συλλογικό τραύμα που αναπτύσσει επιλεκτική σχέση με την ιστορία: Προβάλλει εμμονικά την κορύφωση της τραγωδίας διαστέλλοντας τη βία, τον πόνο, τον τρόμο και το μίσος, ενώ υποβαθμίζει ή αποσιωπά τον προγενέστερο χρόνο της ειρηνικής συνύπαρξης και τις εκατέρωθεν πράξεις αλληλεγγύης.

34. A. LANDSBERG, *Prosthetic memory. The transformation of American remembrance in the age of mass culture*, Columbia University Press, New York-Chichester-West Sussex 2004.

35. Ο. ΒΑΡΩΝ-ΒΑΣΑΡ, «Η προβληματική των Μουσείων της Γενοκτονίας και της Αντίστασης: ευρωπαϊκό και αμερικανικό μοντέλο» στο: J. Hassoun – Γ. Θανασέκος – Ρ. Μπενβενίστε – Ο. Βαρών-Βασάρ, *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, Πόλις, Αθήνα 1998, 121.

Πέμπτον, η Λίμπυ Τατά Αρσέλ, κλινική ψυχολόγος και παιδί μικρασιατών προσφύγων, η οποία μελέτησε τη μεταβίβαση του τραύματος της Μικρασιατικής Καταστροφής από γενιά σε γενιά στην ίδια της την οικογένεια, επισημαίνει ότι οι τραυματικές εμπειρίες των γονιών μεταβιβάζονται ακόμη και όταν οι ίδιοι δεν μιλούν στα παιδιά τους για αυτές. Τα οδυνηρά και, σε μερικές περιπτώσεις, αυτοκαταστροφικά συναισθήματα συναντούν μηχανισμούς άμυνας του Εγώ, όπως η αντίσταση, η άρνηση, η αποκήρυξη και η απόσχιση³⁶. Όταν το τραύμα προκαλείται μέσα σε συνθήκες εμφυλίου πολέμου ή σύγκρουσης γειτονικών κρατών, τότε το τραυματισμένο άτομο αναπτύσσει έναν μηχανισμό που ονομάζεται *προβολή*: Τοποθετεί τον εαυτό του στη θέση του θύματος και αποδίδει την ολοκληρωτική ευθύνη γι' αυτό που του συνέβη στον «άλλο», ενώ και ο «άλλος» κάνει το ίδιο³⁷. Σε εθνικό συλλογικό επίπεδο, το τραυματικό γεγονός έρχεται να προστεθεί σε μια ακολουθία εθνικών ιστορικών τραυμάτων, πραγματικών ή φαντασιακών, και παράγει ένα είδος αχρονικού μίσους που μπορεί με την πρώτη ευκαιρία να ξεσπάσει σε τυφλή αυτοδικαιωτική βία απέναντι στον «άλλο». Ο Μ. Ignatieff, канаδός πολιτικός επιστήμονας και καθηγητής σε πανεπιστήμια της Αμερικής και της Ευρώπης, ο οποίος μελέτησε τη φύση της βίας στον πόλεμο της πρώην Γιουγκοσλαβίας, παρατηρεί ότι διαπράχθηκαν ακραίες και παράλογες εγκληματικές πράξεις στο όνομα της εκδίκησης για εγκλήματα που είχαν κάνει οι «άλλοι» στους προγόνους τους σε απροσδιόριστο χρόνο στο παρελθόν. Οι εγκληματίες πολέμου, καθώς και οι πληθυσμοί που τους υποστήριζαν ή συναινούσαν στο έργο τους, αισθάνονταν ότι ζούσαν σε μια αχρονική εποχή, όπου το παρόν εισβάλλει στο παρελθόν και εμπλέκει τους λαούς σε έναν αέναο κύκλο αίματος³⁸.

Έκτον, πώς όμως έχει εγγραφεί στη συλλογική μνήμη των Ελλήνων το προσφυγικό τραύμα; Δεν θα μπορούσε να υπάρξει αντιπροσωπευτικότερη συμβολική έννοια και αντιπροσωπευτικότερο γλωσσικό σύμβολο από τον τίτλο «Έξοδος» που δόθηκε στην τετράτομη συλλογή μαρτυριών του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Τον όρο χρησιμοποίησε για πρώτη φορά η Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών στην έκθεση που πραγματοποίησε στη Γενεύη το 1924 με τίτλο «Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα»³⁹. Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης στον πρόλόγό του στον Γ' τόμο περιγράφει την πολυσημία της λέξης που επέλεξε η ίδια η Μέλπω Μερλιέ για την έκδοση. Η λέξη «Έξοδος», κατά τη γνώμη του,

36. Λ. ΤΑΤΑ ΑΡΣΕΛ, *Με το Διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, Κέδρος, Αθήνα 2014, 39.

37. Λ. ΤΑΤΑ ΑΡΣΕΛ, *Με το Διωγμό στην ψυχή*, ό.π. 74.

38. Μ. IGNATIEFF, *The warriors honor: ethnic war and the modern conscience*, H. Hold, Νέα Υόρκη 1998, 186.

39. ΚΕΝΤΡΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, *Έξοδος, Α'*, Αθήνα 1980, κέ'.

ενσωματώνει όλες τις συνδηλώσεις μιας μακράς παράδοσης του δυτικού κόσμου, η οποία ανάγεται στην Παλαιά Διαθήκη και έχει να κάνει με την προσδοκία της απολύτρωσης των Εβραίων από τα δεσμά της φαραωνικής Αιγύπτου και το δρόμο προς τη γη της επαγγελίας. Αυτό επαγωγικά συσσωματώνει στον 20^ο αιώνα κάθε προσδοκία απολύτρωσης των καταπιεσμένων λαών από τα δεσμά της τυραννίας, όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και στον Τρίτο Κόσμο και τη Λατινική Αμερική. Στην περίπτωση του ποντιακού Ελληνισμού, επισημαίνει, παρά τη διάφυση των προσδοκιών του από τους «νέους Φαραώ του κόσμου» για την ίδρυση της Δημοκρατίας του Πόντου, η ιδεατή γη της επαγγελίας ήταν το ελεύθερο ελληνικό κράτος –όραμα στο οποίο οφείλεται εν πολλοίς η αποτελεσματική ενσωμάτωση των ξεριζωμένων στον εθνικό κορμό, η υπέρβαση των ψυχολογικών συνεπειών του προσφυγικού τραύματος και η «παραγωγή μιας σφριγηλής και ηθικά συγκροτημένης νέας Ελλάδας, η οποία μπόρεσε να αναμετρηθεί με τις προκλήσεις και τις δοκιμασίες του εικοστού αιώνα»⁴⁰. Με άλλα λόγια, αυτή η ερμηνευτική προσέγγιση του συλλογικού τραύματος εγκολπώνει όχι μόνο εθνικές και πολιτισμικές συνδηλώσεις αλλά και βαθιά πολιτικές, καθώς επαναπροσδιορίζει τη φυσιογνωμία της μεταπολεμικής Ελλάδας με όρους που εμπεριέχουν συλλογικά και διεθνοποιημένα δημοκρατικά αιτήματα τα οποία υπερβαίνουν τις εθνοκεντρικές οπτικές που επιβλήθηκαν από το μετεμφυλιακό κράτος και κυριάρχησαν τουλάχιστον ως τις αρχές της Μεταπολίτευσης.

4. Η Ανταλλαγή Πληθυσμών ως αντικείμενο διδασκαλίας και μάθησης –προς μια διαφορετική προσέγγιση του προσφυγικού τραύματος

Οι εκπαιδευτικοί που διδάσκουν ιστορία, παρατηρούν ο Γ. Κόκκινος και ο Π. Γατσωτής επικαλούμενοι επικαλούμενος σχετική έρευνα της L. Levstik στις ΗΠΑ⁴¹, αποφεύγουν να ασχοληθούν με επίμαχα και τραυματικά γεγονότα, ειδικά όταν αυτά προσκρούουν στην κυρίαρχη ιδεολογία, τον εθνικισμό, τα δόγματα, το διάχυτο παροντισμό, τον προσδοκεντρισμό και τον ιστορικό φρονηματισμό, ακριβώς επειδή πιστεύουν ότι έτσι θα προφυλάξουν τις νεότερες γενιές από την επανάληψη ανάλογων γεγονότων. Όχι μόνο σε άλλες χώρες αλλά και στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια μαίνονται στο δημόσιο χώρο οι συμβολικοί πόλεμοι για την ιστορία, ενώ κάθε εγχείρημα αναθεώρησης του κυρίαρχου αφηγήματος ή έστω μεθολογικού εκσυγχρονισμού της διδασκαλίας συναντά σθεναρές αντιστάσεις. Εξάλ-

40. ΚΕΝΤΡΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, *Έξοδος, Γ'*, Αθήνα 2014, 15-17.

41. Γ. ΚΟΚΚΙΝΟΣ – Π. ΓΑΤΣΩΤΗΣ, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», στο: Γ. Κόκκινος – Δ. Μαυροσκοφής (επιμ.), *Το Τραύμα, τα Συγκροσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*, Ρόδον, Αθήνα 2015, 27-28.

λου, ακόμη κι όταν τέτοιου είδους ιστορικά θέματα δεν προσκρούουν σε κλειστά και ανελαστικά αναλυτικά προγράμματα, οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί αποφεύγουν να τα διδάξουν, είτε επειδή δεν έχουν την απαιτούμενη γνώση περιεχομένου είτε επειδή δεν διαθέτουν επαρκή μεθοδολογική κατάρτιση, ενώ συχνά θεωρούν κάθε προσπάθεια μάταιη λόγω της έλλειψης διδακτικού χρόνου ή της αδυναμίας των μαθητών να ανταποκριθούν ικανοποιητικά⁴².

Το 1922 και η Ανταλλαγή Πληθυσμών, παρά τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται στην ελληνική σχολική ιστορία, εκ των πραγμάτων ήταν και, ως ένα βαθμό, εξακολουθούν να είναι επίμαχα και τραυματικά γεγονότα. Ο καταλογισμός πολιτικών ευθυνών για την ήττα και την καταστροφή, το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, ο ξεριζωμός του μικρασιατικού και θρακικού Ελληνισμού, η όξυνση του πολιτικού διχασμού μετά από την άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα και την αναπόφευκτη εμπλοκή τους στα πολιτικά πράγματα, το πολιτισμικό χάσμα με το γηγενή πληθυσμό και οι κοινωνικο-οικονομικές αντιπαραθέσεις κατά τη διάρκεια της αποκατάστασής τους στον αστικό και κυρίως στον αγροτικό χώρο, συνθέτουν τη μακρά σκιά του προσφυγικού ζητήματος. Στα σκοτεινό βάθος αυτής της σκιάς θα εντοπίσει κανείς τις χαίνουσες πληγές του προσφυγικού τραύματος, το οποίο αποκαλύπτεται στον σύγχρονο μελετητή είτε μέσα από τα αρχεία προφορικών μαρτυριών των προσφύγων είτε μέσα από τη βιωματική μεταβίβαση του από γενιά σε γενιά μέσα στις προσφυγικές οικογένειες. Η προσφυγική μνήμη, όπως προανέφερα, διατηρήθηκε και στην άλλη πλευρά του Αιγαίου, έστω και μέσα από αθέατες και λανθάνουσες διαδικασίες, παρά τις πολιτικές λήθης που επέβαλε το τουρκικό κράτος απέναντι σε κάθε εθνοτική και πολιτισμική απόκλιση από το προβαλλόμενο πρότυπο⁴³.

Μια αναθεωρημένη διδακτική και μαθησιακή προσέγγιση του προσφυγικού ζητήματος θα πρέπει να αναπτύσσεται μέσα σε ένα μεθοδολογικό πλαίσιο το οποίο θα οριοθετείται από τους εξής παράγοντες:

α. *Διεύρυνση του πεδίου μελέτης πέραν του τραυματικού γεγονότος*. Η διδασκαλία δεν πρέπει να εστιάζει μόνο στα τραυματικά γεγονότα, στην καταστροφή και στον ξεριζωμό, αλλά να διευρύνει τον ιστορικό ορίζοντα του πεδίου μελέτης συμπεριλαμβάνοντας όλες τις φάσεις: (α) την ειρηνική ζωή πριν από τον πόλεμο

42. Δ. ΜΑΪΡΟΣΚΟΥΦΗΣ, «Συγχροσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας» στο: Γ. Κόκκινος – Δ. Μαυροσκούφης (επιμ.), *Το Τραύμα*, ό.π. 125-126.

43. Βλ. Αναλυτικά στο: Α. PALIKIDIS, "Tracing Roads of Nostalgia: Can there be a shared *lieu de mémoire* for the Turkish and Greek refugees of the Population Exchange of the Lausanne Convention (1923)?", *MuseumEdu* ειδικό τεύχος με θέμα "Museums, Museum Education and 'Difficult' Heritage" (το περιοδικό θα εκδοθεί το φθινόπωρο του 2017, είναι ηλεκτρονικό με ελεύθερη πρόσβαση στον ιστότοπο <http://museumedulab.ece.uth.gr/main/el/node/141>).

και την Ανταλλαγή, τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα και την ετερογένεια της οθωμανικής κοινωνίας, τον πλουραλισμό των θρησκευτικών και εθνοτοπικών ταυτοτήτων, τις νόρμες συμβίωσης και επικοινωνίας –χωρίς, ωστόσο, να διολισθαίνει στο άλλο άκρο, δηλαδή στην εξιδανίκευση ή στην αποσιώπηση της μισαλλοδοξίας και των εκτροπών⁴⁴, (β) την επενέργεια του πολέμου, του εθνικισμού και της ανομίας στις κοινότητες αυτές, ενδεχομένως και υπό τη διπλή τους ιδιότητα, του θύτη και του θύματος –χωρίς να αποσιωπούμε ή να υποβαθμίζουμε τη βία και τα «ευαίσθητα» ζητήματα υπό το φόβο της αναζωπύρωσης του εθνικιστικού μίσους, (γ) τις εμπειρίες του ξεριζωμού, την εγκατάλειψη της πατρίδας, τον αποχωρισμό με τους σύνοικους πληθυσμούς εκεί που η αποχώρηση έγινε ειρηνικά, το ταξίδι προς τη νέα πατρίδα, την απώλεια και την αναζήτηση αγαπημένων προσώπων, την εγκατάσταση, τον αγώνα για επιβίωση, τις σχέσεις με τους γηγενείς πληθυσμούς και (δ) τη διαμόρφωση και εξέλιξη της προσφυγικής μνήμης σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, το μετασχηματισμό του προσφυγικού τραύματος σε πολιτισμικό και τις εκδηλώσεις του μέσα από τη μουσική, τη λογοτεχνία, το θέατρο, τον κινηματογράφο, την ονοματοδοσία των χωριών, των συνοικισμών και των οδών, την κατασκευή μουσείων, μνημονικών τόπων και αρχείων, την έκδοση βιβλίων και τη δημοσίευση αφιερωμάτων στον έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο.

β. *Συνεξέταση και του τραύματος του εθνικού «άλλου»*. Η διδασκαλία θα πρέπει να περιλαμβάνει και το προσφυγικό τραύμα του «άλλου»: να φωτίζει όχι μόνο τις διαφορές αλλά και τα κοινά στοιχεία των εκατέρωθεν προσφυγικών εμπειριών, του τραύματος και της μνήμης: να εξηγεί πώς η προσφυγική ταυτότητα επενδύθηκε στη συνέχεια με εθνικά στοιχεία και διαποτίστηκε με εθνικιστικές εμμονές. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι σχεδόν ένας αιώνας διαχωρισμού και απώλειας κοινού εδάφους επικοινωνίας και εμπειριών συμβίωσης των σύνοικων κοινοτήτων, σε συνδυασμό με τη δηλητηριώδη επενέργεια του εθνικισμού, οδήγησε στη συλλογική αποξένωση, στην άγνοια για τον άλλον, στην κυριαρχία αρνητικών στερεοτύπων και στη μισαλλοδοξία. Η διαδικασία αυτή, παρατηρεί η R. Hirschon, είναι ιδιαίτερα οξεία σε περιπτώσεις βίαιου διαχωρισμού πληθυσμών, όπου τα κράτη υποδοχής των προσφύγων ασκούν τον ηγεμονικό τους ρόλο στην κατεύθυνση του επαναπροσδιορισμού των ταυτοτήτων σε αντιδιαστολή με τον «άλλον», καθώς και της χάραξης απροσπέλαστων συνόρων, όχι μόνο πολιτικών και γεωγραφικών, αλλά ακόμη και κοινωνικών, πολιτισμικών και ψυχολογικών⁴⁵.

Σε ένα νέο πλαίσιο επαναπροσέγγισης θα ήταν εξαιρετική ιδέα η διοργάνωση κοινών εκπαιδευτικών προγραμμάτων Ιστορίας από ελληνικά και τουρκικά σχολεία με θέμα την Ανταλλαγή. Θα ήταν ακόμη πιο ενδιαφέρον τα

44. N. DOUMANIS, *Before the Nation. Muslim-Christian Coexistence and its Destruction in Late-Ottoman Anatolia*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2013, 2.

45. R. HIRSCHON, *History's long Shadow*, ό.π. 83.

συνεργαζόμενα σχολεία να βρίσκονται σε περιοχές με προσφυγογενείς μαθητές και μαθήτριες, όπως, για παράδειγμα, η Καβάλα και η Σαμφούντα. Οι πόλεις αυτές, δεδομένου ότι δέχθηκαν μαζικά προσφυγικούς πληθυσμούς η μια από την άλλη, τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτύξει μεταξύ τους δεσμούς σε επίπεδο αυτοδιοικητικών αρχών και πολιτιστικών συλλόγων⁴⁶. Ωστόσο, δεν είναι ίσως εύκολο να καρποφορήσουν ακόμη τέτοιες πρωτοβουλίες σε δύο χώρες με συγκεντρωτικά και κρατικά ελεγχόμενα εκπαιδευτικά συστήματα, οι οποίες μάλιστα δεν έχουν αναπτύξει μεταξύ τους ουσιαστικές διαδικασίες συμφιλίωσης⁴⁷.

γ. *Διασύνδεση του ιστορικού παρελθόντος με το παρόν.* Οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να διαχειριστούν προσεκτικά τον κίνδυνο αναχρονιστικής εξίσωσης του προσφυγικού τραύματος της Ανταλλαγής Πληθυσμών με τα σύγχρονα προσφυγικά ρεύματα που προέρχονται από τις χώρες της Μέσης Ανατολής και έχουν κατακλύσει την Τουρκία και την Ελλάδα. Η άγνοια ή η υποτίμηση της ιστορικότητας των γεγονότων και οι υπεραπλουστευμένες αναλογίες στο έδαφος των ομοιότροπων συναισθημάτων που γεννούν λίγο-πολύ όλες οι εμπειρίες εκπατρισμού, παρά τις αγαθές προθέσεις όσων τις υιοθετούν, εκπορεύονται από μια επικίνδυνη στρέβλωση της ιστορικής συνείδησης, τον *παροντισμό*. «Παροντισμός», σύμφωνα με τον ορισμό του S. Levesque, «είναι η τάση των σύγχρονων ανθρώπων να μην διαφοροποιούν το παρελθόν από το παρόν και να επιβάλουν αφελώς τις σημερινές τους αξίες και νόρμες στους προγόνους τους, σαν να είναι δυνατό τα δύο πλαίσια με ένα μαγικό τρόπο να συγχωνευτούν σε μια διϊστορική οντότητα»⁴⁸. Πρόσφατα στα ελληνικά μαζικά μέσα επικοινωνίας προβλήθηκε μεγάλος αριθμός μηνυμάτων ευαισθητοποίησης του κοινού πάνω στο σύγχρονο προσφυγικό ζήτημα. Κοινή μέθοδος στα περισσότερα από αυτά τα μηνύματα ήταν η επίκληση των φιλοπροφυγικών συναισθημάτων αλληλεγγύης του ελληνικού λαού με τη συνειρμική ανάκληση του προσφυγικού τραύματος και της μνήμης της Μι-

46. Το 2011 έγινε ανταλλαγή επισκέψεων δημοτικών αντιπροσωπειών με επικεφαλής τους δημάρχους Καβάλας και Σαμφούντας, οι οποίες συνοδεύονταν από επιχειρηματίες του τουρισμού. Συζητήθηκε η προοπτική αδελφοποίησης των δύο πόλεων, αλλά η πρόταση απορρίφθηκε από ανώτερες κυβερνητικές αρχές. Το 2013 το χορευτικό τμήμα του Συλλόγου Εβριτών Καβάλας συμμετείχε στο Φεστιβάλ Λαϊκού Χορού της Σαμφούντας και τον Ιούλιο του 2016 η Λέσχη Ποντίων Καβάλας φιλοξένησε αντιπροσωπεία της Δημοτικής Σχολής Χορού της Σαμφούντας.

47. Για την παιδαγωγική διαχείριση του ιστορικού τραύματος βλ. Γ. ΚΟΚΚΙΝΟΣ, *Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης-θύτες και θύματα*, Gutenberg, Αθήνα 2015, 319-338. Για την αξία της διδασκαλίας ευαίσθητων και συγκρουσιακών θεμάτων, καθώς και για τα εμπόδια που συναντά ο εκπαιδευτικός βλ. Ι. PHILLIPS, *Teaching History. Developing as Reflective Secondary Teacher*, London 2008, 216-240.

48. S. LEVESQUE, *Thinking Historically. Educating Students for the Twenty-First Century*, University of Toronto Press, Toronto – Buffalo – London 2008, 151.

κρασιατικής Καταστροφής. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι στις εκστρατείες συλλογής τροφίμων, ρουχισμού και φαρμάκων πρωτοστάτησαν σύλλογοι μικρασιατών προσφύγων και προσφυγογενή αθλητικά σωματεία, οπαδοί των οποίων μάλιστα στο πρόσφατο παρελθόν είχαν κατηγορηθεί για φιλοφασιστικές και ρατσιστικές συμπεριφορές.

Ωστόσο, ο κίνδυνος σχηματισμού άκριτων και αβασάνιστων παροντιστικών απόψεων για το προσφυγικό ζήτημα δεν σημαίνει ότι οι εκπαιδευτικοί πρέπει να αποφεύγουν τη συσχέτιση του παρελθόντος με το παρόν. Μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις που αντιμετωπίζει η διδασκαλία της Ιστορίας, υπογραμμίζουν οι Levstik και Barton, είναι να διασυνδέσει τα ιστορικά θέματα με προϋπάρχουσες γνώσεις και εμπειρίες των μαθητών, δεδομένου ότι αυτοί σημασιοδοτούν τις νέες νοητικές τους παραστάσεις μόνο όταν τις συγκρίνουν με όσα ήδη γνωρίζουν. Χωρίς αυτή τη διασύνδεση, μαθήματα, όπως η Ιστορία, δεν είναι παρά ένα σύνολο αφηρημένων, ανούσιων και ουσιαστικά ακατανόητων πληροφοριών⁴⁹.

Τα ελληνικά σχολεία είναι γεμάτα από παιδιά που έχουν μια άμεση ή έμμεση βιωματική σχέση με την προσφυγιά και τη μετανάστευση: απόγονοι τέταρτης γενιάς προσφύγων της Ανταλλαγής Πληθυσμών, απόγονοι τρίτης γενιάς των απελαθέντων από τη νομαρχία Κωνσταντινούπολης στα 1964-65, παιδιά και εγγόνια βορειοηπειρωτών και ποντίων μεταναστών από την πρώην Σοβιετική Ένωση, παιδιά και εγγόνια επαναπατρισθέντων ελλήνων οικονομικών μεταναστών από τις χώρες της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης, παιδιά αλλοδαπών οικονομικών μεταναστών από την ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια, από την Αφρική και τη Μέση Ανατολή και εσχάτως παιδιά-πρόσφυγες από τη Συρία, το Ιράκ και το Αφγανιστάν. Στο μακρύ κατάλογο θα μπορούσαν φυσικά να προστεθούν και τα παιδιά που έχουν συγγενική σχέση με τους σύγχρονους έλληνες μετανάστες, οι οποίοι αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την Ελλάδα εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Ειδικά στη βόρεια Ελλάδα είναι σχεδόν απίθανο να βρει κανείς μαθητές χωρίς τέτοιους συγγενικούς δεσμούς⁵⁰.

Αυτό προσφέρει στους εκπαιδευτικούς την ευκαιρία να κάνουν την ιστορία προσωπική υπόθεση των μαθητών τους⁵¹. Ζητώντας τους να πάρουν συνεντεύξεις από τους παππούδες τους, να σκαλίσουν τα σεντούκια της οικογενειακής τους

49. L. LEVSTICK – K. BARTON, *Doing History. Investigating with Children in Elementary and Middle Schools*, Routledge, New York & Abington 2015, 44.

50. Ο Ν. Κουκουζίκας, δάσκαλος του 24^{ου} Δημοτικού Σχολείου Καβάλας, πραγματοποίησε κατά το σχολικό έτος 2011-2012 ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα τοπικής ιστορίας με θέμα τη μετανάστευση. Η έρευνα που κάλεσε να κάνουν τα παιδιά της τάξης του στο στενό οικογενειακό τους κύκλο, αποκάλυψε ότι τρεις στους τέσσερις μαθητές είχαν συγγενείς οι οποίοι τη δεκαετία του 1960 είχαν μεταναστεύσει κυρίως σε χώρες της δυτικής Ευρώπης.

51. L. LEVSTICK – K. BARTON, *Doing History*, ό.π. 46.

ιστορίας, να μελετήσουν ευρήματα, όπως διαβατήρια, ταυτότητες, φωτογραφίες, ημερολόγια και επιστολές, αλλά και να συγκρίνουν τις εμπειρίες και αντιλήψεις των προγόνων τους με τις δικές τους, τα παιδιά συνειδητοποιούν ότι η ιστορία αφορά τους ίδιους και όχι ανώνυμες ομάδες μεταναστών που μετακινήθηκαν αόριστα κάποτε από κάπου. Ευνόητες είναι και οι ευεργετικές συνέπειες από την αλληλεπίδραση των μαθητών σε ανομοιογενείς τάξεις, όπου ο ένας έχει την ευκαιρία να γνωρίσει το παρελθόν του άλλου και να κατανοήσει έτσι καλύτερα την κουλτούρα του.

δ. *Επιλογή ιστορικών πηγών με κριτήρια πολυτροπικότητας και πολυπρισματικότητας.* Οι ιστορικές πηγές που θα προσκομιστούν και θα μελετηθούν στην τάξη θα πρέπει να χαρακτηρίζονται για την πολυτροπικότητα και την πολυπρισματικότητά τους. Ειδικότερα, το ιστορικό υλικό θα πρέπει να προκαλεί πολυαισθητηριακές ιστορικές μαθησιακές εμπειρίες, να προσφέρει δηλαδή στους μαθητές πλουραλιστικούς τρόπους επικοινωνίας με το παρελθόν, οι οποίοι να ανταποκρίνονται εξατομικευμένα στις κλίσεις, στις δεξιότητες και στα ενδιαφέροντά τους. Άλλωστε, «όσο πιο πολλές λεωφόρους προς το παρελθόν έχει διαθέσιμες ο εκπαιδευτικός, τόσο πιο πιθανό είναι (οι μαθητές/τριες) να κάνουν συνδέσεις με αυτά που ήδη γνωρίζουν»⁵². Από διδακτική άποψη το προσφυγικό ζήτημα –ειδικά αν το προσεγγίσουμε στις μακροϊστορικές του διαστάσεις εμπλουτίζοντάς το με τις προβληματικές του ιστορικού τραύματος, της μνήμης και της μεταμνήμης στις ποικίλες πολιτιστικές του μορφές και μεταμορφώσεις μέχρι σήμερα –μπορεί να προσφέρει μια ευρεία ειδολογική κλίμακα ιστορικών πηγών, από διπλωματικά έγγραφα και δημοσιεύματα εφημερίδων μέχρι κινηματογραφικά επίκαιρα, μαγνητοσκοπημένες συνεντεύξεις, ταινίες, τραγούδια και λατρευτικά αντικείμενα.

Ωστόσο, η χρήση πολυτροπικού ιστορικού υλικού είναι αναγκαίος αλλά όχι επαρκής όρος. Οι ιστορικές πηγές θα πρέπει να επιλέγονται, να εντάσσονται στο σχέδιο μαθήματος, να αντιπαραβάλλονται, να μελετώνται και να συζητιούνται με κριτήριο την πολυπρισματικότητα. Αν ο σύγχρονος εκπαιδευτικός προσβλέπει στην απελευθέρωση της σκέψης των μαθητών του από στερεοτυπικές αντιλήψεις που επιβάλλουν τη μία αλήθεια, οφείλει να αναδείξει ένα όσο το δυνατό πιο ευρύ φάσμα οπτικών. Οφείλει, για παράδειγμα, να αποκαλύψει μια ποικιλία πολιτικών επιλογών που προσφέρονταν ως την ύστατη ώρα στα εμπλεκόμενα μέρη, ώστε να αποδομήσει τη βαθιά εμπεδωμένη αντίληψη του «ιστορικού μονόδρομου», εν προκειμένω του βίαιου διαχωρισμού των πληθυσμών ως μοναδικής και αναπόφευκτης λύσης. Προφανώς τα ιστορικά γεγονότα είναι αυτά που είναι και δεν μπορούν να αλλάξουν. Αυτό όμως που μπορούν οι εκπαιδευτικοί να διεκδικήσουν είναι η διεύρυνση και ο εκλεπτυσμός της ιστορικής σκέψης των μαθητών και συνακόλουθα ο πολλαπλασιασμός των επιλογών δράσης στο παρόν

52. L. LEVSTICK – K. BARTON, *Doing History*, ό.π.

και στο μέλλον. Το ιστορικό παρελθόν, ακριβώς επειδή είναι παρελθόν, προσφέρει ένα σχετικά ασφαλές πεδίο διανοητικής άσκησης και προβληματισμού, με την έννοια ότι δεν απαιτεί επιτακτικά τη λήψη αποφάσεων που έχουν άμεσες επιπτώσεις στη σύγχρονη ζωή. Ο ιστορικός στοχασμός προσφέρει και ένα άλλο προνόμιο: Σήμερα γνωρίζουμε τις συνέπειες των επιλογών που έκαναν οι πρόγονοί μας στο παρελθόν –στην προκειμένη περίπτωση τις συνέπειες του διαχωρισμού των πληθυσμών και του υποχρεωτικού εκπατρισμού τους. Πολλοί από εμάς ανήκουν σε προσφυγικές οικογένειες που έχουν βιώσει σε βάθος χρόνου αυτές τις συνέπειες. Αν το μάθημα της Ιστορίας φωτίζει και επαναδιαπραγματεύεται τα διλήμματα του παρελθόντος απαλλαγμένο από σκοπιμότητες και αξιωματικές παραδοχές, αν υποβάλλει σε ενδελεχή έλεγχο και κριτική τις κυρίαρχες αφηγήσεις, αν ακούει τις φωνές που αγνοήθηκαν, τότε μπορεί να ενισχύσει σε βάθος και σε πλάτος την ιστορική κατανόηση και να καλλιεργήσει υψηλού επιπέδου ιστορικές συνειδήσεις.

ε. *Ιστορικοποίηση μέσω της ενσυναίσθησης.* Η διδακτική διαχείριση του προσφυγικού τραύματος σε όλες τις φάσεις του και όχι μόνο στην τραγική του κορύφωση αποτελεί εκ των πραγμάτων ένα ιδιαίτερα απαιτητικό εγχείρημα. Δεν είναι καθόλου εύκολο να κατανοήσουμε σήμερα κουλτούρες, αξιακό υπόβαθρο και συστήματα κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης βασισμένα σε θρησκευτικούς και εθνοτικούς κοινοτικούς δεσμούς, όπως αυτά της οθωμανικής εποχής. Η αδυναμία αυτή δεν οφείλεται μόνο στην χαώδη απόσταση που χωρίζει τις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες (συμπεριλαμβανομένης και της τουρκικής) από την οθωμανική. Ισχυρούς φραγμούς ορθώνουν και τα εμπεδωμένα στις ιστορικές συνειδήσεις και στη συλλογική μνήμη των Ελλήνων και των Τούρκων στερεοτυπικά σχήματα του εθνικισμού και της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας.

Το ισχυρότερο μέσο για την ιστορικοποίηση του πολυσύνθετου αυτού γεγονότος, το οποίο επιδρά με ποικίλους τρόπους στις σύγχρονες σχέσεις των δύο λαών, είναι η ιστορική ενσυναίσθηση. Παρά την εύλογη κριτική που δέχθηκε και εξακολουθεί να δέχεται, η ενσυναίσθηση είναι *sine qua non* για τους ιστορικούς και τους δασκάλους της Ιστορίας, καθώς χωρίς αυτήν είναι αδύνατο να ολοκληρωθεί κάθε προσπάθεια ιστορικοποίησης. *Αν η ενσυναίσθηση δεν είναι απλώς ένα συνοδευτικό συναίσθημα ή μια συγκίνηση για παράγοντες του παρελθόντος, αλλά μια εικόνα του παρελθόντος βασισμένη σε τεκμήρια, τότε, για να έχουν νόημα οι σκέψεις για τους παράγοντες του παρελθόντος, πρέπει απαραίτητα να πλαισιωθούν, να τοποθετηθούν στο συγκεκριμένο κοινωνιο-χωρικό και χρονικό σημείο από το οποίο αναδύθηκαν, παρατηρεί ο S. Levesque⁵³. Και ακριβώς επειδή η ιστορία είναι ένας ατέρμονος διάλογος ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν, προτείνει τρία πλαίσια ανάγνωσης των ιστορικών τεκμηρίων: το προσωπικό-εσωτερικό (*personal/inner*), το κοινωνιοπολιτισμικό-εξωτερικό (*sociocul-**

53. S. LEVESQUE, *Thinking Historically*, ό.π. 149-150.

tural/ outer) και το σύγχρονο/σημερινό (contemporary/present-day)⁵⁴.

Για το ίδιο θέμα το Συμβούλιο της Ευρώπης σε μια πρόσφατη έκδοσή του για τη διδασκαλία της Ιστορίας στην Κύπρο θέτει πέντε προϋποθέσεις για την κατάκτηση της ενσυναίσθητικής γνώσης στην ιστορία:

- Εκτίμηση του ιστορικού συγκείμενου
- Αίσθηση της χρονολογίας και της περιόδου
- Επιλογή, ανάλυση, αξιολόγηση και σύνθεση των ιστορικών μαρτυριών
- Κατανόηση των παραγόντων που προκαλούν τη συνέχεια και την αλλαγή, καθώς και τις ιστορικές συνέπειες
- Συνειδητοποίηση ότι οι ανθρώπινες πράξεις και τα επιτεύγματα είναι σύνθετα και ότι η αιτιότητα σπάνια είναι απλή⁵⁵.

Υπογραμμίζοντας ότι η ενσυναίσθηση δεν είναι εκτός των ορίων της πειθαρχίας της ιστορικής επιστήμης, αλλά μια απόλυτα ορθολογική εφαρμογή της ιστορικής σκέψης⁵⁶, προτείνει ως αποτελεσματικό εργαλείο για τους εκπαιδευτικούς την ταξινομία ιστορικής σκέψης των Drake και Nelson. Από τα δέκα στοιχεία που συνθέτουν τη δομή της ιστορικής σκέψης σε αυτή την ταξινομία, πλέον κατάλληλα για τη δική μας περίπτωση είναι τα ακόλουθα πέντε:

- Ανάλυση της δημόσιας διαμάχης για την ιστορία
- Εξέταση των τρόπων με τους οποίους οι ιστορικοί παράγουν διαφορετικές ερμηνείες για το παρελθόν
- Ανάλυση των τρόπων με τους οποίους οι ιστορικοί χρησιμοποιούν τις μαρτυρίες
- Κατανόηση των προκαταλήψεων και των διαφορετικών απόψεων
- Κατανόηση του γεγονότος ότι, παρόλο που υπάρχει η τάση το παρελθόν να ερμηνεύεται με βάση τις αξίες του παρόντος, η ορθή πρόσληψη του παρελθόντος απαιτεί σοβαρή εξέταση των αξιών στην εποχή τους⁵⁷.

Σε κάθε περίπτωση, οι σχεδιαστές αναλυτικών προγραμμάτων και οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι η αναίρεση στερεοτύπων και προκαταλήψεων απαιτεί ένα συστηματικό και συνεχές έργο, το οποίο θα πρέπει να αναπτύσσεται κάθετα και οριζόντια σε όλο το φάσμα της σχολικής ζωής. Εδώ βρίσκεται και η ουσία της παιδαγωγικής διαχείρισης της γνώσης και δη της ιστορικής γνώσης. Οι Alison Kitson και Chris Husbands τονίζουν ότι πάνω απ' όλα οι εκπαιδευτικοί πρέπει να βοηθήσουν τα παιδιά να κατανοήσουν ότι η γνώση

54. S. LEVESQUE, ό.π. 150-152.

55. COUNCIL OF EUROPE, *Developing a Culture of Co-operation when Teaching and Learning History*, Strasbourg 2006, 74.

56. COUNCIL OF EUROPE, *Developing a Culture*, ό.π. 77.

57. F.D. DRAKE – L.R. NELSON, *Engagement in Teaching History. Theory and Practices for Middle and Secondary Teachers*, Pearson, New Jersey 2005, 57.

είναι προσωρινή και ότι μεταβάλλεται ανάλογα με τα τεκμήρια που έχουμε κάθε φορά στη διάθεσή μας, καθώς και με βάση τις υποθέσεις και προκαταλήψεις με τις οποίες προσεγγίζουμε αυτά τα τεκμήρια –κάτι που αποκαλούν «βαθεία» παιδαγωγική (“deep” pedagogy)⁵⁸.

στ. *Αξιοποίηση των φορέων μη τυπικής ιστορικής εκπαίδευσης.* Όπως επεσήμανα παραπάνω, η Ανταλλαγή Πληθυσμών και διάφορα ζητήματα που άμεσα ή έμμεσα άπτονται ή απορρέουν από αυτήν εξακολουθούν να κατέχουν καιρία θέση στη δημόσια ιστορία και των δύο χωρών. Θα ήταν αφελές να πιστεύει κανείς ότι μια αναθεωρημένη προσέγγισή τους στην εκπαίδευση, είτε σε επίπεδο αναλυτικών προγραμμάτων είτε στη μικροκλίμακα μεμονωμένων πρωτοβουλιών των εκπαιδευτικών, δεν θα προκαλούσε αντιδράσεις από πολιτικούς και θρησκευτικούς κύκλους που θα έβραζαν στο στόχαστρο εκπαιδευτικούς και μαθητές.

Λύσεις στο πρόβλημα αυτό σε πρώτη φάση μπορούν να προσφέρουν φορείς μη τυπικής ιστορικής εκπαίδευσης, όπως τα μουσεία⁵⁹. Τα μουσεία, παρατηρεί η Ειρήνη Νάκου, εμφανίζονται πιο τολμηρά στην ενασχόληση με «ευαίσθητα» και επίμαχα ζητήματα που προκαλούν έντονες αντιδράσεις στη σχολική ιστορία⁶⁰. Τα προσφυγικά μουσεία και στις δύο χώρες, εφόσον διευρύνουν τις οπτικές τους συμπεριλαμβάνοντας και το τραύμα του άλλου και ανανεώσουν τα μεθοδολογικά τους εργαλεία, μπορούν να προσφέρουν εξαιρετικές ευκαιρίες καλλιέργειας και ενδυνάμωσης ακόμη και των πιο απαιτητικών πτυχών της ιστορικής σκέψης και συνείδησης. Ένα σύγχρονο ανθρωποκεντρικό μουσείο για τους πρόσφυγες της Ανταλλαγής μπορεί να γίνει χώρος ιστορικής εκπαίδευσης εμποτισμένης με τις αξίες της ειρήνης και της δημοκρατίας. Προσφέροντας, εκτός των άλλων, προφορικές μαρτυρίες όχι μόνο παρόμοιες και μονοδιάστατες, όπως γίνεται σήμερα, αλλά και αποκλίνουσες ή ακόμη και συγκρουόμενες, θα ενθαρρύνει τον αναστοχασμό πάνω στο παρελθόν. Ακόμη, μπορεί να φωτίσει τη ζωή των μη προνομιούχων

58. A. KITSON – C. HUSBANDS with S. STEWARD, *Teaching and Learning History 11-18. Understanding the Past*, Open University Press, Maidenhead (EN) 2011, 138.

59. Τα τελευταία χρόνια παράγεται μια πολύ αξιόλογη ελληνόγλωσση βιβλιογραφία πάνω στη σχέση μουσείου και εκπαίδευση, γεγονός που αποδεικνύει το αυξανόμενο ενδιαφέρον στη χώρα μας. Ενδεικτικά, μνημονεύω: E. HOOPER-GREENHILL, *Το Μουσείο και οι Πρόδρομοί του*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2006· E. ΝΑΚΟΥ, *Μουσεία: Εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*, Νήσος, Αθήνα 2001· E. ΝΑΚΟΥ, *Μουσεία, ιστορίες και Ιστορία*, Νήσος, Αθήνα 2009· N. ΝΙΚΟΝΑΝΟΥ – Κ. ΚΑΣΒΙΚΗΣ (επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο, εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος*, Πατάκης, Αθήνα 2008· Γ. ΚΟΚΚΙΝΟΣ – E. ΑΛΕΞΑΚΗ, (επιμ.), *Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις στη Μουσειακή Αγωγή*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για το *MuseumEdu*, το ηλεκτρονικό περιοδικό ελεύθερης πρόσβασης του Εργαστηρίου Μουσειακής Έρευνας και Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

60. E. ΝΑΚΟΥ, *Προφορική ιστορία και εκπαίδευση. Βασικά ζητήματα και προβληματισμοί*, Νήσος, Αθήνα 2015, 171-172.

κοινωνικών ομάδων, εν προκειμένω των προσφυγικών κοινοτήτων που ήταν αποκλεισμένες από το κυρίαρχο αφήγημα, και να ανοίξει νέους κύκλους ιστορικών ερωτημάτων που θα έχουν να κάνουν με τις χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας από τους μηχανισμούς της εκάστοτε εξουσίας και στις δύο πλευρές του Αιγαίου⁶¹.

* * *

Στην αρχαία ελληνική τραγωδία ο Αγαμέμνων, στο όνομα της ανάγκης, της στρατιωτικής τιμής και γενικά της ηθικής του πολέμου, παραμερίζει τα πατρικά του αισθήματα και αποφασίζει να θυσιάσει την κόρη του –γίνεται «θυτήρ θυγατρός», όπως τον χαρακτηρίζει ο Αισχύλος⁶². Ο αρχαίος ποιητής, αρνούμενος να αποδεχτεί την ανθρωποθυσία για τον πόλεμο, με ένα ποιητικό τέχνασμα την ύστατη ώρα μεταφέρει την αθώα κόρη στην Ταυρίδα, την άγρια υπερорία του τότε πολιτισμένου κόσμου, και τη χρίζει ιέρεια της Αρτέμιδος. Τελικά, το τίμημα γι' αυτήν δεν είναι ο φυσικός θάνατος, αλλά η μετοικεσία, η απώλεια του οίκου και των οικειών της. Στον ιστορικό χρόνο, από την άλλη πλευρά, οι μικρασιάτες χριστιανοί και οι ελλαδίτες μουσουλμάνοι φέρεται να θυσιάστηκαν για να τερματιστεί ο πόλεμος και να εγκαθιδρυθεί η ειρήνη. Για όσους από αυτούς δεν τους βρήκε ο φυσικός θάνατος, το τίμημα ήταν το ίδιο με της Ιφιγένειας: ο εκπατρισμός, η απώλεια του οίκου και της γενέθλιας γης. Οι άνθρωποι αυτοί έχασαν το βίος τους –με την πολυσημία και τις βαθιές συναισθηματικές συνδηλώσεις της λέξης· έγιναν τα παιδιά που δεν ήθελε πια κανείς, οι μάρτυρες μιας εποχής που έπρεπε να εξοριστεί στη σκιά της ιστορίας. Αν συναιρούσε κανείς τον αρχαίο μύθο με τη σύγχρονη ιστορία των ανταλλαγέντων προσφύγων προς χάριν μιας ποιητικής της θυσίας, θα έλεγε ότι οι πρόσφυγες υπήρξαν τα όψιμα τέκνα της Ιφιγένειας, τα παιδιά που δεν απέκτησε ποτέ.

«Εὖ γὰρ εἶη»⁶³, θα έλεγε ο σύγχρονος ιστορικός, όπως χιλιάδες χρόνια πριν ο αισχύλειος Αγαμέμνων, αποδίδοντας στην πολιτική ορθότητα και στο ρεαλισμό τη φρικτή πράξη. Ο ίδιος, ωστόσο, ο Αισχύλος βάζει στο στόμα του Χορού του μια άλλη απάντηση: *Δίκη δὲ τοῖς μὲν παθοῦσιν μαθεῖν ἐπιρρέπει· τὸ μέλλον δ' ἐπεὶ γένοιτ' ἂν κλύοις*, («Η Δίκη κατανεύει να διδάξει εκείνους που υπέφεραν· το τι θα γίνει θα τ' ακούσεις, αφού γίνει» μεταφράζει ο Γιώργος Σεφέρης)⁶⁴. Σήμερα βρισκόμαστε σε αυτό ακριβώς το σημείο: να είμαστε σε θέση να μελετήσουμε σε πλάτος και σε βάθος τις συνέπειες αυτής της ανθρωποθυσίας. Και να διδαχτούμε απ' αυτήν.

61. Ε. ΝΑΚΟΥ, *Προφορική ιστορία και εκπαίδευση*, ό.π. 173-174.

62. Αισχύλου *Αγαμέμνων*, Κάκτος, Αθήνα 1982, στίχ. 224-225.

63. Ό.π., στίχ. 217.

64. Ό.π., στίχ. 250-252.

Μακέτα εξωφύλλου: *art 1/2/3 Κεφαλοπούλου Π. Ελευθερία*

ISBN 978-618-5306-12-0

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ / ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

Π. Π. Γερμανού 38 - Ι. Μιχαήλ 2, 546 22 Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310 264748, 900777, 6946461460
e-mail : anstamoulis@hotmail.com • www.biblionet.gr (Σταμούλης Αντ.) • www.osdelnet.gr (Σταμούλης Αντ.)
• www.stamoulisant.gr

**ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ
ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ**

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ

